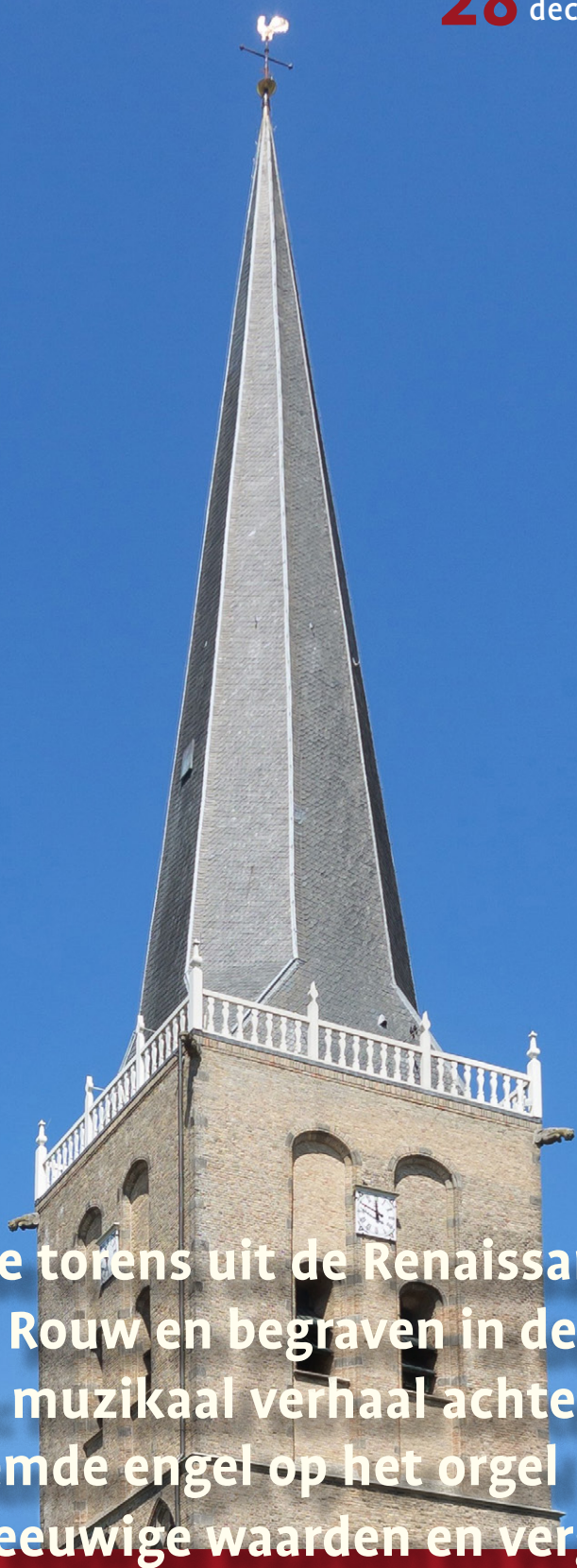


ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. **28** december 2022



**Friese torens uit de Renaissance en de Republiek
Rouw en begraven in de achttiende eeuw
Feico Viæra: muzikaal verhaal achter een verdwenen zerk
Een vreemde engel op het orgel
Over eeuwige waarden en vergankelijkheid**

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 28 december 2022

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie

Drs. Hendrik ten Hoeve, voorzitter

Ing. Martin Weerd, secretaris

Drs. Hanneke Lens, penningmeester

Mr. Ebe Veerman

Michael Zwartelé

Hester Simons BA, directeur

Adres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

Bezoekadres: Emmakade 59

Tel: 058-2139666

E-mail: info@aldefrysketsjerk.nl

Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82

ING: NLO7 INGB 0000 7307 89

Donateurschap

Minimaal per jaar € 17,50

Opzegging vóór 1 november via

info@aldefrysketsjerk.nl of schriftelijk naar

bovenstaand adres

Redactie

Hans Willems, voorzitter

Drs. Louw Dijkstra, secretaris

Drs. Hylke Algra

Prof. dr. Sible de Blaauw

Drs. Willem Hansma

Dr. Marie-Anne de Harder

Dr. Oebele Vries

Redactieadres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Grafische vormgeving 2010-2022: Robert Seton

Basdisontwerp 2010: Martha Kalma

Deze uitgave wordt mede
mogelijk gemaakt door:

provinsje fryslân
provincie fryslân



Professionele Organisatie voor
Monumentenbehoud

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

1

THOMAS H. VON DER DUNK

Frieze torens uit de Renaissance
en de Republiek (1500-1800)

deel 1



6

WILLEM HANSMA

Rouw en begraven in de
achttiende eeuw

*Doodschulden als bron van rouw- en
begrafenisgebruiken*



11

Stichtingsnieuws



23

KEES KUIKEN

Feico Viæra: muzikaal verhaal
achter een verdwenen zerk



26

HANS WILLEMS

Een vreemde engel op het orgel



27

TRUDI BRINK

Vergane glorie? Over eeuwige
waarden en vergankelijkheid



Foto voorzijde: Wikicommons



THOMAS H. VON DER DUNK

Friese torens uit de Renaissance en de Republiek (1500-1800)

DEEL 1

Tzum, Johanneskerk (1548-1549). Een zeer laat voorbeeld van een typisch gotische kerktoeren, opgebouwd uit drie vierkante geledingen van gelijke doorsnee en bekroond door een houten achthoekige naaldspits, die aan de voet ingesnoerd is. Foto Wikicommons

Alle fotos zijn van de auteur, tenzij anders vermeld.

Friesland is geen provincie van hoge oude stadskerktorens. Het is, afgezien van Drenthe, dat noch oude steden noch hoge kerktorens kent, de enige waarvan de hoogste middeleeuwse kerktoeren in een dorp staat: in Tzum, een in 1548-1549 opgetrokken laatgotische toren, die met zijn 72 meter een gedeelte 43ste plaats op de ranglijst van alle Nederlandse kerktorens inneemt¹. Daarmee is het de tweede van Friesland; de hoogste is die van de katholieke neogotische St.-Bonifatiuskerk in Leeuwarden, in 1882-1884 naar ontwerp van Pierre Cuypers gebouwd, met goed 82 meter de 15de van Nederland. Kenmerkend: de torens uit de tussenliggende periode, die van de Renaissance en de Republiek, zijn allemaal lager, en dat geldt ook voor de rest van Nederland².

De elf Friese steden doen in de nationale torenrace verder amper mee, zeker als het om torens uit de Middeleeuwen gaat. Als we de oude, sinds de Reformatie allemaal hervormde stadskerken en hun opvolgers nemen: Sloten (1647) en Stavoren (1861) komen niet verder dan een bescheiden houten dakruiter boven de voorgevel. Dat geldt ook voor de vijftiende-eeuwse Martinuskerk in Dokkum, waarvan het houten geveltorentje uit 1588-1593 dateert³. In Sneek moet de Martinuskerk het naast een klein koepletorentje op het dak (1771) met een – op zich imposante – rond 1498 opgetrokken en in 1767 verbouwde houten klokkenstoel doen⁴. In IJlst dateert de huidige kerk, wel met volwaardige toren, pas uit 1830. De kerktoeren van

Hindeloopen is ook pas van 1593, met een bovenbouw uit 1724. In Leeuwarden (Oldehove) en Workum (Gertrudiskerk) bleven de torens onvoltooide stompen⁵.

Alleen in Harlingen, Franeker en Bolsward staan bij de hervormde hoofdkerk volwaardige én voltooide middeleeuwse torens, zij het niet enorm hoge⁶; de eerste twee bekroond met een puntige, van vierkant tot achtkant ingesnoerde naaldspits, de laatste met het voor Friesland en Groningen zo karakteristieke zadeldak. Omdat ook van de meeste dorpskerken de romaanse of gotische toren tot op vandaag behouden is, zijn er in de daaropvolgende eeuwen – zoals in de periode van de Republiek – maar betrekkelijk weinig nieuwe kerktorens gebouwd.

Een overzicht daarvan bestaat nog niet, en deze grofweg chronologisch opgezette reeks artikelen beoogt in die leemte te voorzien. Want hoewel het aantal nieuwe kerktorens uit die periode gering is, bevinden er zich een aantal architectuurhistorisch zeer interessante onder, die goed de stilistische ontwikkeling van gotiek via renaissance en barok naar classicisme illustreren, en tegelijk ook fraai demonstreren met welke esthetische ontwerp-problemen de bouwmeester te kampen had. Bijvoorbeeld bij de toepassing van bouwkundige elementen uit de als voorbeeldig beschouwde, vooral 'horizontaal' gerichte architectuur van de Romeinse Oudheid voor een toch zo uitgesproken verticaal bouwlichaam als een toren.

Omdat het aantal Friese voorbeelden niet zeer groot is, en tegelijk wel enige Friese stadhuisen, zoals die van Franeker, Bolsward en Harlingen, in deze periode van elegante torens zijn voorzien, worden deze in het onderstaande verhaal eveneens meegenomen. Het is namelijk zeer aannemelijk dat men bij het ontwerpen van die stadhuis-torens met sterk verwante vormgevings- en proportievraagstukken worstelde, en dat de torens van stadhuisen en kerken elkaar daarom in de onderhavige periode wederzijds beïnvloed hebben.



Leeuwarden, Oldehove (1529-1533, Cornelis Frederiksz van der Goude). De romp van een nooit voltooide toren, bestaande uit drie vierkante geledingen. Anders dan in het geval van de toren in Tzum zijn de hoeken verstevigd met getrapte steunberen. De rode bakstenen wanden worden door horizontale stroken van wit natuursteen geleed, waardoor het speklagenverband ontstaat dat zo kenmerkend is voor de bouwtijd. Utrecht, Domtoren (1321-1382). De romp is opgebouwd uit drie stenen geledingen die ten opzichte van elkaar inspringen: eerst twee vierkante en als derde een achthoekige lantaarn. Een korte achthoekige spits bekroont het geheel. Collectie RCE. Groningen, Martinitoren (1469-1554). Een toren die, hoewel sterk afwijkend in de onderlinge proporties, in hoofdlijnen het schema van Utrecht volgt: een stenen romp van twee vierkante verdiepingen en

een achthoekige lantaarn. De houten torenhelm, met een open beugelkroon bovenop, in de huidige vorm uit 1627, behoort niet tot het oorspronkelijke bouwplan. Hoornaar, Hervormde Kerk (1555, Cornelis Frederiksz van der Goude). In de toren van deze dorpskerk combineerde de bouwmeester gotische en renaissance elementen. De drie vierkante geledingen van gelijke doorsnee bezitten nog spitsboogvensters en -nissen met maaswerk, terwijl we er ook het speklagenverband van de Oldehove aantreffen. De uit de gotiek stammende hoeksteunberen hebben hier de vorm van klassieke pilasters aangenomen, waarbij drie pilasterordes op elkaar zijn gestapeld, en de speklagen gewoon over de pilasters doorlopen. De kapitelen van de onderste zijn Dorisch, van de middelste Ionisch, de verdwenen kapitelen van de bovenste waren vermoedelijk Korinthisch.

DE OLDEHOVE IN LEEUWARDEN

De pas aan de vooravond van de Opstand en daarmee in feite dus toch pas na het einde van de Middeleeuwen gebouwde dorpskerktoren van Tzum is dan wel uiteindelijk de hoogste gotische van Friesland geworden, maar het lijkt geen twijfel dat de amper oudere Oldehove in Leeuwarden de hoogste had moeten worden⁷. Hoe hoog weten we niet, maar het zal zeker het dubbele van de huidige 39 meter zijn geweest, waarmee hij vandaag Cuypers' St.-Bonifatius naar de kroon zou hebben gestoken⁸.

Ook de Oldehove is een gotische toren die uit een tijd stamt dat met de Middeleeuwen eveneens de gotiek op zijn eind liep en de ijver om hoge torens te bouwen verflauwde. Als in Leeuwarden de eerste steen voor de nieuwe toren wordt gelegd, is men in Rome reeds lang en breed aan de St.-Pieter begonnen. Op dat moment was de Reformatie al een goed eind op weg en had in Italië had de Renaissance al haar hoogtepunt bereikt. Behalve aan de reeds snel na het begin van de bouw optredende verzakkingen die in forse scheefstand resulteerden, is het ook aan deze veranderende tijdgeest te wijten dat de Oldehove na vier jaar bouwen op halve hoogte bleef steken. In dat opzicht markeert de toren die het hoogtepunt van de gotiek in Friesland had moeten worden, tevens het eindpunt ervan, en de overgang naar een nieuwe tijd.

In 1529, vijf jaar nadat Friesland de Habsburgers als landsheer had moeten erkennen en daarmee deel van hun Nederlanden geworden was, werd de eerste steen voor de kolos gelegd. Reeds in 1533 werd de bouw weer gestaakt. De bijbehorende driebeukige St.-Vituskerk, die vanaf 1435 opgetrokken was, zou vanaf 1570 zelfs nog kortstondig als kathedraal van het in 1559 door Filips II opgerichte

bisdom Leeuwarden fungeren.⁹ In 1576 stortte de kerk ten gevolge van een storm gedeeltelijk in, waarna het bedehuis in 1595-1596 – op de pas in 1706 neergehaalde buitenmuren na – zou worden gesloopt¹⁰.

Wat van de toren in die vier jaar gereed kwam, was een vierkante romp van drie ten dele in speklagenverband uitgevoerde geledingen met getrapte overhoekse steunberen; deze zal spoedig daarop met een nooddak zijn afgedekt, dat in 1739 is afgebrand¹¹. Hoe de achterwege gebleven bovenhelft eruit had moeten zien is niet bekend. Hadden er nog meer vierkante verdiepingen moeten volgen, of was gedacht aan een achtkantige lantaarn, zoals bij de Martinitoren in Groningen (1469-1554)¹² of, al veel eerder, bij de Domtoren van Utrecht (1321-1382)?¹³ Vermoedelijk was het laatste het geval¹⁴.

Als bouwmeester van de Oldehove fungeerde in die vier jaar eerst Jacob van Aken en vervolgens, na diens dood, Cornelis Frederiksz van der Goude. Laatstgenoemde is een zeer interessante figuur, die op bijzondere wijze het overgangskarakter belichaamt van de periode waarin de Oldehove tot stand kwam. Nadat Van der Goude ook nog betrokken was geweest bij de voortzetting (namelijk een verhoging met twee geledingen) van de in 1449 begonnen bouw van de eveneens nog geheel laatgotische toren van de Laurenskerk in Rotterdam (1547-1555)¹⁵, zou hij in 1555 namelijk in de naburige Alblasserwaard in het dorp Hoornaar een heel bijzondere dorpskerktoren bouwen, waaraan tot dusverre door architectuurhistorici nog amper aandacht is besteed¹⁶.

Die toren van Hoornaar verrees in een kenmerkend mengsel van nieuwe renaissance en oude gotiek, waarbij een 'moderne' ornamentiek op een traditionele opbouw



Leeuwarden, Nieuwe Toren (1538-1541?; gesloopt 1884). Bij de strakke vierkante romp is het systeem van speklagen veel systematischer doorgevoerd dan bij de Oldehove; de steunberen daar ontbreken hier echter. De houten bekroning van twee open achtkanten van afnemende doorsnee met beugelkroon bovenop vormt een vereenvoudigde versie van de vieringtoren van de Bavo van Haarlem. De detaillering van de romp is nog gotisch, van de bovenbouw niet meer. *Collectie RCE. Haarlem, Bakenesserkerk (romp derde kwart 15de eeuw, bekroning rond 1530?)*. Opnieuw een toren met een strakke vierkante romp zonder steunberen met twee spitsboogvensters per zijde. De speklagen zijn ditmaal teruggebracht tot natuurstenen hoekblokken. De achtkante stenen lantaarn wordt met een

open beugelkroon afgesloten, naar het voorbeeld van de Bavo in dezelfde stad. *Leiden, Saaihal (romp 1538, bekroning 1593)*. De strakke vierkante stenen romp zonder steunberen is ditmaal weer geheel met speklagen geleed. De ingewikkelde slanke houten bovenbouw van afwisselend open en gesloten geledingen eindigt in een soort open beugelkroon. *Monnickendam. Speeltoren (romp, vroege 16de eeuw, bekroning 1591-1592)*. Andermaal een voorbeeld van een strakke steunbeerloze stenen vierkante torenromp waarbij het speklagenverband tot hoekblokken is teruggebracht. De ingewikkelde latere houten bekroning van afwisselend open en gesloten geledingen eindigt in de voor Holland zo karakteristieke beugelkroon.

werd geplakt. De torenwanden bezitten nog gotische maaswerkvensters en zijn met een gotisch speklagenverband geleed. Tegelijk zijn de drie verdiepingen niet meer met gotische steunberen versterkt, maar op de hoeken met een superpositie van drie klassieke pilasterordes boven elkaar – onder Dorisch, in het midden Ionisch, en vermoedelijk Korinthisch bovenaan¹⁷ – bekleed, terwijl het Dorische ingangsportaal met zijn pilasters, hoofdstel en fronton eveneens de nieuwe stijl belichaamt.

DE NIEUWE TOREN IN LEEUWARDEN

Niet minder symbolisch voor de veranderende tijdgeest dan het stilistisch pluralisme van Van der Goude werd de toren die in Leeuwarden min of meer in de plaats van het mislukte Oldehove-project kwam: de elegante Nieuwe Toren aan de Klokstraat, die met zijn ruim 40 meter net iets hoger dan de Oldehove was¹⁸. Hij zou na stormschade in 1884 wegens vergaande verzakking gesloopt worden, maar dankzij oude foto's en een goede opmetingstekening van kort voor de afbraak zijn wij over zijn uiterlijk nauwkeurig ingelicht. De bouwmeester is niet met zekerheid bekend, maar in dit verband valt wel de naam van Anton Antonisz Morael uit Leeuwarden, die in de stad tevens verantwoordelijk was voor de bouw van de nieuwe Schuttersdoelen (1540)¹⁹.

Vermoedelijk tussen 1538 en 1541 – dus vrijwel direct aansluitend op de stopzetting van de bouw van de Oldehove – bij de St. Jacobskapel opgetrokken (en daarom ook wel als St. Jacobstoren betiteld), deelde hij met de Oldehove het speklagenverband, dat ditmaal alleen veel consequenter was doorgevoerd. Maar voor de rest waren de verschillen tussen de romp van de Nieuwe Toren en de

Oldehove markant. De eerste was veel slanker, waarbij de massieve, typisch gotische steunberen van de tweede geheel ontbraken, en de bij de Oldehove al niet meer geweldig puntige spitsboognissen in ronde waren veranderd, afgezien van die van de onderste (portaal)geleding.

Daarmee behoort de Nieuwe Toren tot een nieuw torentype, dat op het eind van de vijftiende eeuw in het gewest Holland ontstaan was, en waarvan de romp zich door de volledige afwezigheid van uitspringende bouwdeelen als steunberen van andere gotische torens in Nederland onderscheidt²⁰. Vlakke wanden en loodrechte contouren – bij de Oldehove door zijn forse steunberen immers voor een taps toelopend silhouet ingewisseld – zijn kenmerkend, evenals de sterke reductie van andere uitgesproken gotische bouwelementen als spitsbogen en pinakels, waarbij dan de toepassing van speklagen alsnog voor een picturaal effect moet zorgen. Een van de oudste Hollandse voorbeelden van deze wel als 'stijve lijven' te betitelde torengroep leverden de Zuiderkerktoren in Enkhuizen (1450-1458)²¹ en de vermoedelijk iets jongere Bakenessertoren in Haarlem²². Voor de eerste helft van de zestiende eeuw vallen, in voortgaande verstrakking, binnen dit gewest de toren van de Saaihal te Leiden (1538) en de eveneens beide uit de vroege zestiende eeuw stammende Speeltorens van Edam en Monnickendam te noemen²³.

Dat de oorsprong daarvoor ook bij de Nieuwe Toren in Holland gezocht moet worden, wordt bevestigd door de houten bovenbouw, die in Leeuwarden meteen aansluitend werd gebouwd – anders dan bij alle vijf de zojuist genoemde soortgenoten, waar deze vrijwel steeds pas (ruim) een halve eeuw later tot stand kwam. Deze bekroning was



Haarlem, Bavo (1519-1521, Jacob Symonsz van Edam). De vieringtoren bestaat uit vier houten geledingen van afnemende doorsnee, waarbij de steunberen, pinakels en balustrades, alsmede de met maaswerk gelede nissen en vensters een gotische stenen toren imiteren. Een rijkversierde open beugelkroon sluit de constructie af. Hoorn, Grote Kerk (1530-1531, Jacob Symonsz van Edam?). De achtkante houten daktoeren boven de voorgevel van de in 1838 afgebrande kerk vormt een gereduceerde versie van de vieringtoren van de Bavo in Haarlem, waarbij het aantal geledingen van vier tot drie is teruggebracht. Collectie RCE.

Oudenaarde, Stadhuis (1526-1530, Hendrik van Pede). De beugelkroon die de achtkante bovenbouw van de vierkante belfort van het nog in gotische stijl opgetrokken stadhuis afsluit, vormt een rijke stenen pendant van de houten beugelkroon die in de 16de eeuw veel Hollandse torens siert. Alkmaar, Stadhuis (1509-1520, bekroning reconstructie uit 1927). De (alleen achtkante) belfort is met zijn door (hier dicht opeen geplaatste) speklagen gelede strakke romp sterk verwant aan de Nieuwe Toren. De bovenbouw bestaat eveneens uit twee open achtkanten en een afsluitende open beugelspits.

van een voor Friesland volkomen nieuwe soort, geheel anders dan de tijdens de romaanse en gotische stijlperiode gebruikelijke zadeldaken of ingesnoerde naaldspitsen, zoals er even later ook in Tzum nog eentje verrijzen zou²⁴.

Bij de Nieuwe Toren niets van dit alles: boven de balustrade van de omgang die de stenen romp afsloot, en waarvan de balusters reeds vorminvloed van de renaissance verraadden, verrees een unieke houten bovenbouw. Deze bestond uit twee achtkanten van afnemende doorsnee en hoogte, waarvan het veel hogere onderste hellende wanden bezat (bij de bovenste waren ze weer loodrecht). Beide octogonen werden aan alle zijden door enkele boven elkaar aangebrachte smalle rondboogparen van uiteenlopende hoogte geleed, waarvan alleen de alleronderste serie gesloten, en de overige open waren. Een grotendeels achter een eigen balustrade schuilgaand concaaf tussendakje scheidde beide achtkanten, waarvan het bovenste door een open uivormige beugelkroon werd afgesloten.

Het grote voorbeeld voor deze telescopische opzet met twee houten octogonen van afnemende doorsnee en afsluitende beugelkroon vormde zonder twijfel de nieuwe vieringstoren van de Bavo in Haarlem (1519-1521)²⁵, waar het zelfs om vier van zulke steeds smallere achtkanten ging, als een soort in stukken gebroken torenspits. De vermoedelijke bouwmeester Jacob Symonsz van Edam heeft de opzet – het aantal achtkanten daarbij alleen tot drie teruggebracht – vervolgens mogelijk ook zelf toegepast bij de (in 1838 samen met de kerk afgebrande) westtoren van de Grote Kerk in Hoorn (1530-1531)²⁶. Van hier is het motief, met een volgende reductie, dan een paar jaar later in Leeuwarden terecht gekomen. Sterk verwant zijn ook de bovenbouw van de al genoemde Bakenessertoren in Haarlem (rond 1530?) en Zuiderkerktoren in Enkhuizen (1518-1524)²⁷, terwijl

een soortgelijke beugelkroon later ook op de top van de Groningse Martinitoren zou belanden, vermoedelijk bij de voltooiing in 1545-1554²⁸.

Het is aannemelijk dat deze open beugelkroon niet toevallig vanaf het begin van de zestiende eeuw plotse-ling voortdurend bij torens (meestal van kerken, een enkele keer ook van een profaan stedelijk gebouw) in Holland opdook, maar als een bewust gehanteerd keizerlijk symbool moet worden opgevat: als een gestileerde keizerskroon²⁹. Met het voortijdige overlijden van hertog Filips de Schone in 1506 waren de Bourgondische Nederlanden – waartoe toen reeds lang het oude graafschap Holland behoorde – eerst in handen gekomen van zijn vader, keizer Maximiliaan I, en vervolgens, in 1515, in die van zijn zoon, de latere keizer Karel V. Een dergelijk keizerlijk symbool moest dan vanzelfsprekend de band tussen de desbetreffende stad en de nieuwe keizerlijk Habsburgse machthebbers symboliseren. Daarvan zijn ook uit de Zuidelijke Nederlanden voorbeelden bekend, bij de Stadhuisen van Oudenaarde (1526-1530) en Atrecht (1551-1554)³⁰. Is het toeval dat die speciale beugelkroon vervolgens in de jaren dertig van de zestiende eeuw in Leeuwarden – sinds 1524 Habsburgs – en in de jaren vijftig vervolgens in Groningen – sinds 1536 Habsburgs – op de hoogste toren van de stad werd geplant?

Die verwantschap met beide Vlaamse stadhuistorens qua bekroning roept bovendien de vraag op, in hoeverre de Nieuwe Toren misschien tevens in de traditie van het Vlaamse belfort geplaatst moet worden, waarvan het dan de noordelijkste vertegenwoordiger vormt. De geografisch dichtstbijzijnde parallel vormt misschien niet toevallig de (weliswaar achtkante) iets oudere Stadhuis-toren van Alkmaar (1509-1520), die zowel de door speklagen gedecoreerde stenen romp als de houten bovenbouw met beugelkroon van de Nieuwe Toren bezit³¹.

Deel 2 van deze serie verschijnt in het volgende nummer van Alde Fryske Tsjerken.

Dr. Thomas H. von der Dunk is als cultuurhistoricus werkzaam voor de Universiteit van Amsterdam aan de faculteit der Geesteswetenschappen. In 2015 verscheen van hem *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*.

Noten

- 1 Zie het Wikipedi lemma, 'Lijst van hoogste kerktorens in Nederland'. Een goede studie over de Friese kerktorens ontbreekt. Voor een eerste summier overzicht: S.J. van der Molen, "Torens", in: S. ten Hoeve, G.B. Karstkarel en R. Steensma, *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985, p.55-59.
- 2 Voor een overzicht: T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015. Speciaal voor de houten torenbekroningen uit die tijd: E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot hun ontwikkelings en vormgeschiedenis*, diss. RUL, Leiden 1929.
- 3 Voor de kerk van Dokkum o.m.: W.T. Keune, *Kleine geschiedenis van de Grote Kerk van Dokkum*, Dokkum 1968 (voor de verbouwing van 1588-1593 p.11-15).
- 4 Zie T. Boersma, *De Grote of Martinikerk Sneek door de eeuwen heen*, Sneek 1981, p.59-63; B. van Haersma Buma, "De Grote- of Martinikerk te Sneek. Lotgevallen van een middeleeuwse stads-kerk", *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken*, III (1981), p.43 voor het klokhuis, p.47 en 57 voor het naar ontwerp van de Sneeker bouwmeester Pieter Nijssloot opgetrokken torentje.
- 5 Voor de toren van Workum o.m.: B. van Haersma Buma, "De Grote of St. Gertrudiskerk te Workum", *Publikatieband Stichting Oude Friese Kerken*, no.2 (1977), p.36-39; dez., *Gotisch bouwen in Friesland. Sint Gertrudiskerk Workum*, Leeuwarden 1991, p.21-24; R. Steensma, *De Sint-Gertrudiskerk in Workum*, Gorredijk 2010, p.11-13.
- 6 Voor de aan de Amsterdamse architect Jacob Otten Husly (1738-1796) toegeschreven Grote Kerk van Harlingen o.m.: M.D. Ozinga, *De Protestantse kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Fransche Tijd*, Amsterdam 1929, p.131-133. Voor de Martinikerk in Franeker o.m. J. de Vries, *Vroomheid en vergankelijkheid. De Franeker Martinikerk*, Franeker 1982, p.5-13. Voor de Martinikerk in Bolsward o.m.: A. Baart jr., "De Sint Martinikerk te Bolsward", *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie VIII (1955), kol.89-99.
- 7 Voor de Oldehove: W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland*, Leeuwarden 1846, deel I, p.162-168; W.C.A. Hofkamp, *De toren 'De Oldebove' te Leeuwarden en zijn geschiedenis*, Leeuwarden 1911; G.C. Labouchère, "Gedaante en herkomst van het oorspronkelijke bouwplan van den toren de Oldehove te Leeuwarden", in: A. van der Minne (red.), *Leeuwarden 1435-1935*, Leeuwarden 1935, p.179-191; E. Boers en J.J. Faber, *Oldebove, scheve toren van Leeuwarden*, Leeuwarden 2011, p.12-21.
- 8 Een bij Boers & Faber, o.c.[7], p.15, afgebeelde fantasietekening van Otto Stoeltinga uit ca.1985 – op basis van zonder enige bronvermelding als feiten gepresenteerde speculaties van Eekhoff, o.c.[7], I, p.162-163 – met een hoge achtkante lantaarn plus open maaswerkspits op de gerealiseerde vierkante romp, geeft 120 meter. Waarop deze gebaseerd is, wordt niet toegelicht. Daarbij is door Stoeltinga bijna letterlijk de toren van het Münster in Freiburg (115 meter hoog) gekopieerd, inclusief de opzet van het transeptloze schip en de twee daar aanwezige koortorentjes.
- 9 G.P. Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen 1985, p.51-52. Vgl. ook voor de bisschoppelijke periode Eekhoff, o.c.[7], I, p.214-227; Boers & Faber, o.c.[7], p.23-24.
- 10 Over de verdwenen kerk: Eekhoff, o.c.[7], I, p.42-44, 156-162, 246-248 (over de sloop II, p.11-13); G.P. Karstkarel, "De H.H. Vitus, Maria en Catharina. De verdwenen middeleeuwse parochiekerken van Leeuwarden", *Keppelstok*, no.35 (1987), p.76-83. Voor de ondergang van het gebouw ook Boers & Faber, o.c.[7], p.24-25.
- 11 Boers & Faber, o.c.[7], p.28 en 30. Voor de latere lotgevallen van de toren: Eekhoff, o.c.[7], I, p.246-248; II, p.12-13, 92, 169-171, 256.
- 12 Voor de bouw o.m.: E.O. van der Werff, "De toren van de St. Maartenskerk in Groningen", *Groninger Kerken*, XV (1998), p.141-143; en F. Westra, *Martinitoren*, Groningen 2009, p.16-30.

- 13 Voor de Domtoren o.m.: J.E.A.L. Struick, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht 1982; B.van Santen, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht 1995; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.
- 14 Vgl. D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, diss. RUL, Utrecht 1994, p.363-364; al eerder ook Labouchère, o.c.[7], p.183, 185-190.
- 15 Vgl. voor deze en meer informatie over Cornelis Frederiksz van der Goude B.van den Berg, *De Sint-janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*, Hilversum 2008, p.78-81, die op p.80 overigens betwijfelt of de in Leeuwarden opererende Cornelis Frederiksz dezelfde was. Die identificatie was een suggestie van Eekhoff, o.c.[7], I, p.165-166 noot. Zie ook M.D. Ozinga, *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, p.92-93. Over de bouw van de toren van de Rotterdamse Laurenskerk, die in 1557 met een laag piramidedak werd afgesloten: J.W.C. Besemer, "De bouwgeschiedenis van de Sint Laurenskerk (1449 tot 1940)", in: F.A. van Lieburg, J.C. Okkema en H. Schmitz (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote Kerk van Rotterdam*, Rotterdam 1996, p.16-18, 38-41, 45-47, 49-56.
- 16 Zie daartoe Von der Dunk, o.c.[2], p.197-200, met beperkte literatuur.
- 17 Thans ontbreken de kapitelen van de bovenste verdieping. Het dienaangaande gestelde daarom onder voorbehoud.
- 18 Voor de bouw (met als datering ca.1540) Eekhoff, o.c.[7], I, p.168-179; voor de latere lotgevallen II, p.146-150, 256-257. Kort besproken bij Ter Kuile, o.c.[2], p.60-61; L. Valk, *Voor ziel en zaligheid. Voor lijf en leden. 700 jaar bouwen in Leeuwarden*, Leeuwarden 1993, p.9-11, waaraan de navolgende datering is ontleend. G. Gosses, "De Klokkstraat te Leeuwarden en de klokken van de Nieuwetoren", *De Vrije Fries*, XXXIX (1948), p.120-121, gaf nog een iets ruimere marge (tussen 1534 en 1541), met argumenten voor de jaartallen post quem en ante quem. A. Fahner, "Een nieuwe Nieuwe Toren", *Leovardia* no.8 (2002), p.21, houdt het op rond 1540. Zie ook Von der Dunk, o.c.[2], p.101.
- 19 Zie D.J. van der Meer, "Torens, torenval en torenbouw", *Keppelstok*, no.42 (1991), p.257. Zie ook Fahner, o.c.[18], p.21.
- 20 Als groep als eerste onderscheiden door F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 3 delen, Den Haag 1928-41, deel II, p.26-27. Zie daarover ook Von der Dunk, o.c.[2], p.43-44.
- 21 Daarover recent T.H. von der Dunk, "Een hoge klokketoren en een laag klokkenhuis. Het bijzondere van de St. Pancras en St. Gommarius in Enkhuizen", *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, XXIV (2021) no.1, p.12-25, met oudere literatuur.
- 22 Exacte bouwdata zijn niet bekend. Zie dienaangaande T.H. von der Dunk, *Haarlem als Hollands Jeruzalem. De oorsprong van de toren van de Grote of St.-Bavokerk*, Hilversum 2016, p.44-50, met oudere literatuur.
- 23 Vgl. Vermeulen, o.c.[20], II, p.26-27. Voor Leiden: G. Hemmers, *Vijf eeuwen kerk aan de gracht*, Leiden 1979, p.18-20. Voor Edam: Von der Dunk, o.c.[2], p.59-63. Voor Monnickendam: H. Verhoef, "De oudste beiaard te wereld I. De Speeltoren van Monnickendam", *Klok en klepel*, no.111 (2009), p.6-13, no.112 (2010), p.4-5.
- 24 Een recente studie over de toren van Tzum ontbreekt. Zie slechts D. Cannegieter, *Eenige bijzonderheden betreffende de kerk en den toren te Tzum*, Franeker 1880, p.5-20.
- 25 Daarover o.m.: E. Vink, "De vieringtoren in de Haarlemse bronnen", in: J.J. Temminck (red.), *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, p.81-87; Von der Dunk, o.c.[22], p.32-58.
- 26 Zie o.m. E.H. ter Kuile, "De voormalige toren der Groote Kerk te Hoorn", *Oud-Holland*, LI (1934), p.97-104; Vink, o.c.[25], p.93-95.
- 27 Zie Von der Dunk, o.c.[21], p.18-22.
- 28 De huidige is van een herbouw na brand in 1627 door stadsbouwmeester Garwer Peters. Zie o.m. Ter Kuile, o.c.[2], p.18-22; Westra, o.c.[12], p.41.
- 29 Zie T.H. von der Dunk, "Kaiserkrone oder Tempelzwiebel. Die ikonographischen Wurzeln des niederländischen Haubenturms", *Architectura*, XLIV (2014), p.37-45; dez., o.c.[2], p.70-77; dez., o.c.[22], p.83-91.
- 30 Zie M. Battard, *Beffrois, Halles, Hôtels de Ville dans le Nord de la France et la Belgique*, Arras 1948, p.133 resp. p.134-135; F. Herrenschwand, *Die Turmbauten der Gotik in den Niederlanden südlich des Rheins*, diss. Zürich, Winterthur 1956, p.65-66 resp. p.58-59.
- 31 Zie J.C.M. Cox e.a., *Onse heerlijke Stadt-huys binnen Alkmaar. De geschiedenis van het Stadhuys van Alkmaar*, Alkmaar 2004, p.47-48.

WILLEM HANSMA

Rouw en begraven in de achttiende eeuw

Doodschulden als bron van rouw- en begrafenisgebruiken

Detail van de rococo-zerk van Tjalling Aedo Johan Heringa van Eysinga († 1768) en Cecilia van Sminia († 1793) in de Laurentiuskerk van Raerd.

De foto's bij dit artikel zijn van de auteur, tenzij anders vermeld



Veel Friese kerken zijn rijk voorzien van objecten die verwijzen naar sterven en dood. Verwonderlijk is dat niet, omdat er tot 1829 in de kerk begraven mocht worden. Vloeren zijn belegd met grafzerken en menige binnenmuur wordt gesierd door wapenborden of rouwkassen. Kleiner in aantal zijn de epitafen en grafmonumenten. De teksten op de monumenten zeggen iets over de overledenen, hun maatschappelijke status en hun hoop op het eeuwige leven.

De vraag die we ons in dit artikel stellen, is wat er voorafgaand aan de bijzetting in de kerk plaatsvond. Welke rouw- en begrafenisgebruiken kenden de invloedrijkste families uit een dorp of stad? Zij waren het immers die de financiële middelen en de status hadden om zich een laatste rustplaats in een kerkgebouw te verschaffen.

Belangrijke informatie over rouw en begraven kunnen we afleiden uit de lijsten van de zogenaamde doodschulden, die zich in diverse (familie)archieven van Tresoar te Leeuwarden bevinden. Dit zijn overzichten van de uitgaven die er na een overlijden gedaan moesten worden. In het ene geval gaat het om een enkel document, in het andere om een map met gedetailleerde overzichten, aangevuld met losse rekeningen en kwitanties. We vinden informatie over de ziekteperiode, de verzorging van de overledene en het opbaren na het overlijden, rouwgebruiken, de begrafenis en de opdracht voor een memorieobject.

In de bronnen worden bij de uitgaven uiteraard telkens de bedragen genoemd die ermee gemoeid waren. Men rekende hoofdzakelijk in carolusgulden, stuivers en penningen. De waarde van een carolusgulden was twintig stuivers en één stuiver had weer een waarde van zestien penningen.

Het blijkt dat het niet uitzonderlijk was dat na een overlijden enorme bedragen gespendeerd werden. De

verschillende onderdelen van de begrafenis gaven immers een familie de gelegenheid om haar status te etaleren: het aantal dragers en boden, de uitvoering van de kist, de kwaliteit en de grootte van het laken over de kist, het tijdstip van begraven, de begraafplek in de kerk en het luiden van de klokken.¹

In de doodschulden van burgemeester Nicolaas Arnoldi (†1777) zit een rekening waarop de Leeuwarder stadstimmerman Jan Nooteboom de kosten van zijn personeel specificceert.² Gemiddeld brengt hij voor een knecht zo'n achttien stuivers per dag in rekening, minder dan een gulden dus. Zetten we een dergelijk dagloon af tegen de totale kosten die een familie na een overlijden maakte, dan wordt duidelijk welk exorbitant bedrag men bereid was (of zich vanwege de status verplicht voelde) te betalen.

'DOODTSIEKTE', OVERLIJDEN EN OPBARING

Overleed iemand na een ziekteperiode, dan wordt gesproken over de 'doodziekte'. Meestal gaat het om een periode van een dag of tien, waarin de persoon steeds verder aftakelt terwijl doktoren er alles aan doen om het leven zo lang mogelijk te rekken. Na de dood van de patiënt wordt daarvan dan de rekening gepresenteerd, zowel door de arts als door de apotheker die de medicijnen heeft geleverd.

De Haagse chirurgijn Lijherr probeert samen met dokter Jorissen in 1783 de zwaar zieke Georg Frederik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg in leven te houden door hem te aderslaten, een Spaanse vlieg in de nek te zetten, 'suurdeeg aan de voeten' te smeren en 'pappen om de keel' te leggen.³ Desondanks overlijdt de baron op 6 augustus. Lijherr assisteert dan nog bij het leggen van het lichaam 'in een gewast kleet en kruiden', waarvoor hij ook vijf gulden in rekening brengt. Samen met de apotheker declareert hij meer dan tweehonderd



Rococo rouwkas Cecilia van Sminia, overleden 1793, Laurentiuskerk Raerd

Het heeft den Almachtigen GOD behaagd, heden nacht omtrent twaalf Uuren, op eene zeer schielijke en onverwagte wyze door den dood van ons weg te nemen, onze waarde Moeder, Mevrouw CECILIA VAN SMINIA, Douariere van den Hoog Wel Gebooren Heer J. T. A. J. HEERINGA VAN EYSINGA Grietman over Rauwerderhem, Gecommitteerde Staat ten Landsdage, en Meesterknaap van 't Jagtgerigte in Vriesland, in den Ouderdom van ruim 76 Jaaren.

Daar wy lange het geluk hebben gehad het byzyn van de Overledene, zelfs by het klimmen haarer Jaaren, in een tamelyke welstand te mogen genieten, is het ogenblik waar op haare levensdagen zyn geeindigd, en deeze waereld voor haar (zo wy hartgrondig hoopen) in een zalige Eeuwigheid is verwisseld, voor ons zeer gedugt en aandoenlyk; dog wenschen in deeze omstandigheid 's Heeren nodige hulpe en ondersteuning te ondervinden, met toebede dat lange Jaaren voor treurige Sterfgevallen moge bewaard blijven.

Bedroefde Dienaar
F. J. J. H. VAN EYSINGA.
mede uit naam van myn Suster

RAUWERT
den 12 October
1793

Rouwbrief Cecilia van Sminia, overleden 1793

gulden. Elders lezen we dat voor afleggen en kisten vrouwen of burens betaald worden.

Een persoon van aanzien verdient een luxe kist. Terwijl de Dearsumer kerkvoogden in de jaren veertig van de achttiende eeuw tien gulden betaalden voor een 'doodvat' voor een minder vermogend persoon, aarzelde een adellijke familie niet om het zes- tot achtvoudige neer te tellen voor een lijkst. Specifiek wordt vermeld dat het in zo'n geval om een kist van drieduims eiken gaat (planken van zo'n 7,5 cm dik) met minstens zes hengsels. Soms wordt er een loden plaat met informatie over de overledene op de kist genageld. Van binnen wordt de kist bekleed met linnen of katoen, afgezet met lint. In een aantal gevallen werd er hop gekocht. Deze diende als kussenvulling en verspreidde een aangename geur, wat een positief effect zal hebben gehad op de atmosfeer in een rouwkamer. Het was namelijk heel gebruikelijk dat er een dag of tien tussen overlijden en begraven zat. Hendrik Amama (†1736 Franeker) geeft opdracht om hem na zijn dood in een 'verheven en anderhalf duim' kist te leggen, 'met 2 veinsters en glazen, opdat niemand na mijn dood door stank incommodere'.⁴

In het huis wordt een rouwkamer ingericht door grote lappen rouwbaai te bestellen. Deze zwarte lakense stof wordt met spijkertjes bevestigd aan de wanden. De vloer wordt bedekt met 'vloerbaai' en er komen 'lappen voor de glazen'. In de doodschulden van Cecilia van Sminia, weduwe Van Eysinga (†1793 Raerd), wordt apart een 'kleed over de spiegel' vermeld. Men kon deze stoffen kopen maar het was uiteraard voordeliger om ze te huren. Daarvoor plaatste de familie Van Eysinga een order bij Egbert Miedema te Leeuwarden, die niet alleen genoemde stoffen maar ook rouwmantels en -sluiers leverde. Miedema was begin 1785 getrouwd met Berber Dikkenberg, de weduwe van zilversmid Willem Wagenvelt. Berber plaatste in de *Leeuwarder Courant* van 10

april 1782 de volgende advertentie: 'De Wed. van Willem Wagenvelt (...) adverteert dat Zy heeft begonnen op te zetten, een geheel nieuwe Mantelpars', bestaande in Lyk-Lakens en Rouwmantels en verders wat tot een Compleete Begraavenis behoort, alles nieuw'. Blijkbaar werkte haar tweede echtgenoot Egbert mee in de zaak. Uit de rekening blijkt dat de spullen negen dagen zijn gebruikt, de tijd tussen overlijden en begravenis. Het betrof dus het al genoemde kleed over de spiegel en daarnaast vloerbedekking, beklede bankjes en een laken over de kist. Cecilia lag opgebaard in het 'binhuis', de pronkammer. Na haar overlijden worden er ook kosten gemaakt voor 'be- en ontzegelen', het verzegelen van de inboedel.⁶

Van een overlijden moeten familieleden en bekenden op de hoogte gesteld worden. Wanneer dat schriftelijk gebeurde, kon dat op twee manieren: met een officiële rouwbrief of met een persoonlijk schrijven. De gedrukte rouwbrieven, op folioformaat, hebben doorgaans dezelfde opbouw. Eerst wordt melding gemaakt van het overlijden met daarbij enkele details van de situatie waarin dat heeft plaatsgevonden. Uitvoerig wordt verteld welke status de overledene had. Vervolgens wordt beschreven hoe groot het verlies en het gemis zijn, dat dit sterven veroorzaakt. Niet zelden eindigt de tekst met de wens dat de geadresseerde nog lang voor een dergelijk verlies in eigen kring behoed zal blijven.

Cecilia van Sminia overleed op 12 oktober 1793 in Raerd 'op eene zeer schielijke en onverwagte wijze'. De rouwbrief meldt uitvoerig welke functies haar man Tjalling tijdens zijn leven heeft bekleed. Het ogenblik 'waar op haare levensdagen zyn geeindigd' is voor haar kinderen 'zeer gedugt en aandoenlyk'. Ze bidden de geadresseerde toe dat die 'lange Jaaren voor treurige Sterfgevallen moge bewaard blijven'. In de tekst zijn de stukken wit gelaten, waarop handmatig de passende aanspreekvorm voor de geadresseerde ingevuld kon worden.

't welk geheel vergangen en verrot was'. Het 'moet door 't water incommodeert geworden sijn, of heeft daer lange iaren ingestaen: want ik hebbe 't noijt gesien'. Drie jaar eerder worden zelfs twee mannen betaald om de kelder gedurende de nacht voorafgaande aan de begrafenis van Anna's schoonvader Philip Ernst Vegelin van Claerbergen droog te houden.¹⁰

Blijkbaar is er in 1696 vrijwel geen plaats meer in de kelder, want Tiberii geeft opdracht om de beenderen van Fokje van Sminia (†1658) – Anna Maria's schoonmoeder – te verzamelen, samen met enkele andere stofelijke resten. Hij laat drie nieuwe kistjes voor deze overblijfselen timmeren, zodat ze na de begrafenis weinig ruimte in zullen nemen. Iets dergelijks gebeurt ook bij de begrafenis van Georg Frederik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg in 1783 te Beetgum.

In de grafkelder van Schelte van Aysma te Schettens zijn in de linkerwand op stahoogte drie ijzeren staven in de muur bevestigd, waarop ooit planken gelegen moeten hebben. Dit schap zal gediend hebben om de kleine kistjes op te plaatsen, waarin de resten van inmiddels vergane lichamen waren verzameld. Ook grafkistjes van zeer jong gestorven kinderen konden daarop een plek krijgen.

WAPENBORDEN EN ROUWKASSEN

Hierboven werd al het wapenbord genoemd dat voor de kist uit gedragen werd bij een begrafenis. Daarna werd het gedurende een rouwperiode aan de gevel van het huis gehangen. Behalve een wapenbord bestelde men in de loop van de zeventiende eeuw ook een veel grotere rouwkas voor in de kerk als permanente herinnering en eerbetoon aan de overledene. In een aantal rekeningen worden beide memorieobjecten vermeld.

Aan de vervaardiging van een wapenbord en een rouwkas werkten doorgaans drie ambachtslieden of kunstenaars. Een timmerman verzorgde het timmerwerk, een beeldhouwer het snijwerk en een schilder zorgde voor het beschilderen en vergulden. Daarnaast werd er nog fluweel aangekocht voor het bekleden van de achterwand van een rouwkas. Een wapenbord had een geschilderd oppervlak, omdat dat buiten kwam te hangen.

Timmerman Pieter Jansen vervaardigt voor raadsheer François Jorritsma (†1716) een 'noeumodreg' (Fries: 'njoemodrich', volgens de nieuwste mode) wapenbord en een wapenkas 'op een noe manier'.¹¹ Gezien de specificaties gaat het hier om objecten in barokstijl met links en rechts gesneden zuilen, waardoor een soort tempelfront ontstaat. Oudere rouwkassen waren grotendeels beschilderd met kwartierstaten en hadden als snijwerk hoogstens de omlijsting van het familiewapen en een tekstvlak, de cartouche.

In de doodschulden van de rouwkas van Feije Laas Aebinga van Humalda († 1743 Dronrijp) specificeert Albartus Otto Swalue heel nauwkeurig welke onderdelen er op de gemarmerde kas staan afgebeeld en welke daarvan zijn verguld.¹² Onder andere worden strikken, takken om de zuilen, de lijst, cartouches en letters



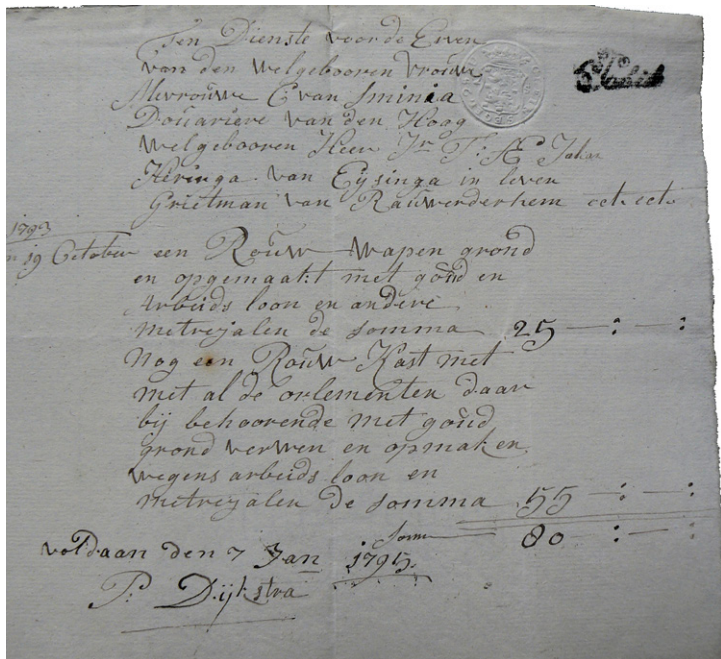
Wapenbord Livius van Scheltinga, overleden 1670, Mariakerk Buitenpost



Beugels in de wand van de Aysma-kelder te Schettens.

genoemd. Voor het correct afbeelden van de zestien kwartierwapens is hij speciaal naar Augustinusga gereisd om ze over te tekenen. Het snijwerk was van de hand van Jaen Oenema. Hij maakte de zuilen met kapitelen, de drie potten bovenop, de cartouches en een geweer aan de onderkant.

Net als timmerman Pieter Jansen spreekt ook Dirk Embdervelt in één van zijn rekeningen over een 'moderne wapenkas'. Deze is bestemd voor de in 1771 overleden Jetze van Sminia, secretaris van de Staten van Friesland.¹³ De barok is dan inmiddels overgegaan in de rococo. De zuilen aan de zijden zijn verdwenen en daarvoor in de plaats komen grillig gebogen zijkanten met hier en daar plantmotieven die over het snijwerk heen lijken te groeien. Ook kenmerkend zijn de rocailles (schelpvormen) en de asymmetrische ornamenten. Embdervelt brengt voor een wapenschild en de wapenkas 173 gulden, 11 stuivers en 8 penningen in rekening. Daarvan zijn 71 en 14 stuivers voor de timmerman en ruim 21 gulden voor bijna 4½ el fluweel. Los daarvan krijgt Rienk Keijert 92 gulden voor het schilderen en vergulden 'van het Rou Wapen'.



Rekening van schilder Pieter Dijkstra voor het verven en vergulden van een wapenbord en een rouwkas voor Cecilia van Sminia, overleden 1793

Duidelijk wordt dat niet zomaar elke willekeurige ambachtsman voor dergelijk werk werd benaderd. Zo lezen we regelmatig de namen van beroemde beeldhouwers van wie ook andere fraaie objecten in Friese dorpskerken bewaard zijn gebleven, zoals Pieter Nauta, Jaen Oenema en Dirk Embdervelt. Als schilders komen we mannen als Freerk Hayema, Rienk Keijert en Albartus Swalue tegen. De eerste twee werkten onder anderen mee aan de decoratie van het in 1715 gebouwde stadhuis van Leeuwarden.

Dat het ophangen van een rouwkas in de kerk nog heel wat voeten in de aarde kon hebben, laten de doodschulden van de al genoemde Jetze van Sminia zien. Volgens een aantekening in het resolutieboek van Leeuwarden mag het object in de Westerkerk alleen op een vlakke muur hangen en niet voor een pilaar of een boog daarboven. Uiteindelijk zijn vier personen er twee dagen mee bezig, ook omdat vier andere rouwkassen verplaatst moeten worden en er één moet worden versterkt met nieuw ijzer. Het ophangen in de Westerkerk komt inclusief materialen op 17 gulden. Tellen we dit bedrag bij alle bovengenoemde bedragen op, dan blijkt de familie meer dan 282 gulden aan wapenbord- en kas voor Jetze van Sminia uitgegeven te hebben.

Dat de muur bij het ophangen ook schade kon oplopen, bewijst de verantwoording van een post 'kalk' van schoolmeester Tiberii in zijn verslag van de begrafenis van Anna Maria van Vierssen: 'De kalk in de specificatie gemelt, is gebruikt aan de kerke muer, die door 't aanspijken van de wapen kas, eenigsins van kalk was ontbloot worden.'

TOT SLOT

Vrijwel in alle doodschulden vinden we uitgaven voor levensmiddelen terug: brandewijn, suiker, bier, jenever, brood, andere bakkerswaren zoals krakelingen en Deventer koeken, koffie en niet te vergeten pijpen en

tabak. Het lijkt erop dat bij alle stappen die na een overlijden werden gezet, gegeten maar vooral ook gedronken werd: bij het afleggen van de overledene, bij het in de kist leggen, voor de dragers, bij het openen en sluiten van het graf, bij het verwijderen en herplaatsen van de steen en natuurlijk bij de leedmaaltijd na afloop.

Over de plaatsing van een nieuwe grafsteen is in de doodschulden vrijwel niets terug te vinden. Soms lezen we wel dat een zerk gelicht en herplaatst is, maar de aankoop en bewerking van een nieuwe steen vond blijkbaar later plaats. De uitgaven hiervoor werden niet meer gerekend tot de doodschulden. Wel brengt beeldhouwer Jaen Oenema een jaar na het overlijden van Ena Tiara van Beilanus (†1745), de weduwe van kapitein Aleph van Idsinga, ruim veertien gulden in rekening voor het hout van '154 groote letters' op de steen van mevrouw Van Idsinga.¹⁴ En in 1795 hakte Dirk Embdervelt nog 111 letters uit in de zerk van Cecilia van Sminia en haar man. De kosten waren twee stuivers per letter.

Een ongespecificeerde post in de doodschulden van predikant Jacobus Pierson vermeldt een bedrag van 23 gulden en acht stuivers voor Jelle Agema.¹⁵ Het gaat hier zonder twijfel om de Harlinger steenhouwer met deze naam, onder andere de maker van de vier leeuwen op de Leeuwenbrug in de Friese havenstad. Omdat we uit het bovenstaande kunnen opmaken dat het uithakken van alleen letters goedkoper zou zijn geweest, gaan we ervan uit dat het hier een betaling voor een zogenaamde hoofdsteen met inscriptie betreft, waarvan nog talrijke voorbeelden in de vloeren van de Friese kerken te vinden zijn.

Willem Hansma is neerlandicus en theoloog en redacteur van Alde Fryske Tsjerken

Noten

- 1 Snoep, D.P. e.a., *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*. Utrecht 1980, p. 15.
- 2 Tresoar, Archief familie Van der Haer-Arnoldi (toegang 330), inv.nr. 301.
- 3 Tresoar, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (toegang 326), inv.nr. 546.
- 4 Tresoar, Verzameling Fries Genootschap (toegang 344), inv.nr. 536.
- 5 Kledingpers, waarmee de mantels van strakke plooiën werden voorzien.
- 6 Tresoar, Archief familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (toegang 323), inv.nr. 1665.
- 7 Zie ook: Bijleveld, N., *Gelijkheid en onderscheid in de adellijke begrafenisrituelen van de achttiende eeuw*. In: *Virtus* 16 (2009), p. 24-25.
- 8 Tresoar, Archief familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (toegang 323), inv.nr. 3775.
- 9 De executeur was een soort politiefunctionaris in dienst van de grietenij.
- 10 Tresoar, Archief familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (toegang 323), inv.nr. 3774.
- 11 Tresoar, Archief familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (toegang 323), inv.nr. 5237.
- 12 Tresoar, Archief familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (toegang 323), inv.nr. 2051.
- 13 Tresoar, Archief familie Van Sminia (toegang 327), inv.nr. 85.
- 14 Tresoar, Archief familie Van Beyma thoe Kingma (toegang 319), inv.nr. 168.
- 15 Tresoar, Archief familie Van Beyma thoe Kingma (toegang 319), inv.nr. 586.



Stichtingsnieuws

Kanselbijbel Baijum

Bestuur en bureau

FAN IT BESTJOER*

De Stichting Alde Fryske Tsjerken hat yn it karbrief, de statuten, in lange, mar dúdlike doelstelling meikrigen. Yn artikel 2.1 stiet:

“De stichting heeft ten doel het herstel en de instandhouding van uit historisch oogpunt belangwekkende kerkgebouwen met aan- en toebehoren in de provincie Fryslân en het wekken van publieke belangstelling voor dergelijke gebouwen, en voorts al hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin.”

As wy tinke oan de stifting dan tinke wy meast alder-earst oan it earste diel fan dy doelstelling: it is ús taak om te soargjen dat belangrike tsjerken yn stân hâlden wurde, dat se net ferkomme of troch ûnwinsklik gebûk (tefolle) skeind wurde. Mar it twadde diel fan de doelstelling is dêr fansels wol direkt mei ferbûn, want sûnder bliuwende belangstelling fanút ús mienskip is it net mooglik om op langere termyn noch ynstânhâlding te realisearjen. In tsjerke moat ek brûkt wurde, want wat altiten leech stiet, giet te hurd fan ús ôf. Dus der moatte minsken wêze sawol foar it fysike ynstânhâlden fan ús tsjerken as om dy tsjerken foar it publyk libben, dus ek iepen te hâlden. En by dat lêste spylje trouwens, gelokkich, ek de tsjerklike gemeenten faak noch in rol as dy har tsjerke noch brûke wolle foar wêr't er oarspronklik ek altiten foar bedoeld wie: de earetsjinst.

Mar fierder binne der dus in ôfgrysliden soad minsken dy't har foar dizze dûbele doelstelling ynspanne. In 300 frijwilligers, dy't fan alles dogge, mar benammen yn de pleatslike kommisjes bydrage oan it realisearjen fan wat der mooglik is om de tsjerken te brûken. Om

al dy foarstellingen, útfieringen, tentoanstellingen klear te krijen dy't úttocht, opset, stipe en begelaat wurde moatte om minsken te lûken.

De pleatslike kommisjes kinne fansels stipe krije fan it buro fan de stifting, dêr't mear as tsien minsken oan ferbûn binne, sij it foar it measte part yn net al te grutte dieltiidbetrekkingen. Hjir, by it buro, komt alles by inoar. Alderearst fansels de deskundige tarieding fan it needsaaklike ûnderhâld fan de 55 gebouwen of soms needsaaklike restauraasjes fan gebou, ynfentaris of fundearring, en it regelen fan de dêrfoar needsaaklike oerheidssubsydjes. Mar dêrnêst dus ek it organisatoarysk, boekhâldkundich en finansjeel op oarder hâlden fan in stifting dêr't flink wat jild brûkt wurde moat dat lang net allegearre út dy oerheidssubsydjes komt. Der moat oandacht wêze foar de mear as 4000 stipers (donateurs) en foar elk dy't miskien ree is om út fûnsen of út eigen fermogen by te dragen oan de doelen fan de stifting. Der moat dus iepenheid nei bûten wêze, nei it fjild dêr't it wurk foar bedoeld is, nei elkenien dy't it belang sjen wol fan it oerlibjen fan de tsjerkerykdom fan Fryslân.

En dan is der noch it bestjoer fan 11 persoanen, dat in bytsje op ôfstân fan it echte wurk stiet, mar dat úteinlik formeel wol ferantwurdlikheid drage moat foar it realisearjen fan de doelen. En ek bestjoersleden besykje dêr fanút har eigen deskundichheid sa folle mooglik in bydrage oan te leverjen.

Sa funksjonearret ús stifting troch de ynset fan al dizze minsken, mei no dus (al) 55 tsjerken. Dat is benammen foar it apparaat, it buro, in swiere klus. Elke tsjerke dy't der yn de rin fan de tiid by kaam is, hat wer ekstra wurk meibrocht. En sa sil it yn de takomst ek gean: der binne noch in soad tsjerklike mienskippen dy't har melde by de stifting om ris te praten oer de

* Nederlandse vertaling kan worden opgevraagd bij het bureau.

mooglikheden fan oerdracht fan har tsjerke. En dat is goed, want oars soene ek kultuer-histoarysk en lânskiplik belangrike tsjerken op in stuit ek samar ferdwine kinne of har karakter ferlieze. Mar it betsjut wol alle kearen de effekten fan in mooglike oername ôfwage: wat betsjut it foar it wurk fan ús meiwurkers, kin dit der noch by? Of kin it allinne as it apparaat dan ek grutter wurdt? En kin dat dan wol betelle wurde? Want it apparaat wurdt mar foar in lyts part subsidiearre en wêr moat it ekstra jild dan weikomme? En wat sil it ûnderhâld fan de nij-ferwurven tsjerke straks kostje? Net allinne no en takom jier, mar foar in grut oantal jierren, yn feite foar altiten al is dat fansels noait oer te sjen. Dat binne de saken dy't by elk petear oer in mooglike oername oan de oarder komme moatte en dy't fan beide kanten faak wat ynskikken freegje. It belang is foar beide kanten fan de tafel grut, en, sjoch ús doelstelling, ek foar Fryslân, foar ús mienskip!

Goed om hjir yn in folgjend nûmer fan Alde Fryske Tsjerken noch ris fierder op yn te gean. De ynflaasje en de enerzjy-prizen kinne it ús lêstiger meitsje om oeral oan te foldwaan. Mar miskien kin de stiging fan de rinte it ús krekt wer wat makliker meitsje!

*Hendrik ten Hoeve,
Foarsitter fan de Stichting Alde Fryske Tsjerken*

VAN HET BUREAU

Het jaar 2022 loopt weer naar zijn eind en ook dit jaar kijken we terug op de vele mooie muziekvoorstellingen, exposities, lezingen en andere activiteiten die in onze kerken hebben plaatsvonden. Het loslaten van de coronamaatregelen bood ruimte om de deuren volop open te zetten voor bezoekers.

Daarnaast is er veel onderhoud gepleegd aan onze kerken, veel hebben een schilderbeurt gehad. In de kerk van Baaium wordt momenteel het orgel teruggeplaatst wat grondig gerestaureerd is en waarvoor eerder een beroep op u is gedaan om ons hier financieel bij te steunen. In 2023 zullen we voor alle gulle gevers een mooi concert organiseren zodat u de klanken van het gerestaureerde orgel zelf kunt beluisteren.

Nu staat er een andere grote uitdaging voor de kerkdeur; de oplopende prijzen van energie bedreigen de vrije openstelling van de kerk voor publiek. Juist in de wintermaanden bieden onze kerken menig artiest een podium en creëren we daarmee een infrastructuur van cultuur. Met die infrastructuur kunnen we in de donkere dagen met elkaar genieten van alles wat het leven zo mooi maakt. En daarmee genereren we sociaal kapitaal en dragen we direct bij aan de leefbaarheid van het Friese platteland.

De stichting voert op dit moment intensief overleg met alle plaatselijke commissies om te onderzoeken op welke wijze we de kerken wél open kunnen houden; de kachel maximaal op 17 graden, dekentjes verstrekken om de bezoekers warm te houden in plaats van de kerk en bijvoorbeeld kussentjes die automatisch warmte

afgeven aan bezoekers. We voeren ook overleg met instanties om dit op een veilige manier voor onze kerken te doen zodat het interieur en onze orgels de winter goed doorstaan.

Sinds kort werken we met regiobijeenkomsten waarbij de plaatselijke commissies van onze 55 kerken opgedeeld zijn in 5 regio's. Tweemaal per jaar organiseert de stichting per regio een bijeenkomst waarbij medewerkers van het bureau en vertegenwoordigers van de plaatselijke commissies aanwezig zijn. Hier worden ervaringen gedeeld op het gebied van het werven van publiek voor voorstellingen, het samenwerken met een aanwezig dorps huis of hoe om te gaan met reserveringen en betalingen voor voorstellingen. Kennis van sociale media wordt actief gedeeld, verlichting wordt uitgeleend, men wil reclame voor elkaars programmering maken en gezien de urgentie op dit moment; wat kan wel en wat kan niet voor wat betreft het warm stoken van de kerk. Het is voor ons als bureau geweldig om te zien hoe de vrijwilligers elkaar actief proberen te helpen. We zijn dankbaar voor de inzet van al deze vrijwilligers, hun betrokkenheid en creativiteit bij deze uitdagende situatie. Kerkgebouwen zijn natuurlijk niet makkelijk te verduurzamen en we moeten werken met aanpassingen die een beperkt resultaat hebben. Hierbij is maatwerk van belang en moeten we per kerk met elkaar bespreken wat het beste werkt.

Naast deze ontwikkelingen wordt het verdwijnen van de acceptgiro intern voorbereid. Mocht u als donateur nog betalen met een acceptgiro, lees dan vooral ook even ons item over de mogelijkheden om op andere wijze te betalen vanaf 2023.

Verder vraagt de voorbereiding van het geplande onderhoud van 27 van onze 55 kerken de nodige tijd en aandacht. Per kerk is in kaart gebracht wat er moet gebeuren en dit wordt met schilders, voegers, timmermannen en andere specialisten nauwgezet in werking gezet.

Het doet ons deugd om u mee te nemen in de op handen zijnde wijziging van onze huisstijl. Vormgeefster Henrieke Snijder heeft via Kweekvijver Noord een nieuw jasje ontworpen voor onze stichting, geïnspireerd op de vorm van de ramen van onze kerken. Ze vertelt hier zelf wat meer over in het bureaunieuws.

Namens het bureau wensen we u allen weer veel leesplezier met dit nummer en alvast prettige feestdagen en een goed 2023 toe.

*Met een hartelijke groet, Hester Simons
Directeur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken*

Projecten & ontwikkelingen

EEN NIEUWE GARDEROBE VOOR EEN VERTROUWD GEZICHT

“Wie zijn jullie en wat willen jullie uitstralen?” Met deze vraag ging Henrieke Snijder vanuit Kweekvijver Noord enkele maanden geleden aan de slag om een nieuwe huisstijl te ontwikkelen voor onze stichting. En dat is gelukt. Een nieuwe huisstijl die naar ons idee aansluit bij de nieuwe geluiden in onze oude kerken. Hoe is Henrieke tot dit ontwerp gekomen, wat heeft haar geïnspireerd en hoe heeft ze haar keuzes gemaakt? Hierover zijn we kort met haar in gesprek gegaan.



Henrieke is 24 jaar en oorspronkelijk afkomstig uit Katlijk waar ook onze Thomaskerk staat. Een leuk detail; Henrieke is vroeger in deze kerk gedoopt. Tegenwoordig woont ze in Groningen waar ze net haar studie vormgeving aan de Academie Minerva, cum laude heeft afgerond. Inmiddels is ze vier dagen in de week aan het werk voor een bureau als Grafisch Vormgever en daarnaast is ze één dag in de week aan de slag als freelancer.

Voordat Henrieke aan de slag ging met het ontwerpen van de nieuwe huisstijl is zij met verschillende medewerkers van de stichting in gesprek gegaan over de opdracht. Dit om een goed beeld te krijgen van actuele thema's en de koers van de stichting om deze zo goed mogelijk mee te nemen bij het ontwerpen van een nieuwe huisstijl. Hieruit kwam de volgende conclusie. “Als stichting zijn jullie veel bezig met vernieuwing; kerken worden gebouwen. Een kerk is niet meer een

kerk die alleen in gebruik is op zondag, maar het wordt ook een ontmoetingsplek, open voor iedereen en in te vullen op verschillende wijzen. In jullie nieuwe huisstijl is het belangrijk dat dit idee weerspiegeld wordt. In ons gesprek kwam naar voren dat jullie open staan voor alles en het belangrijk is dat er een goed verhaal achter het nieuwe logo zit. De nieuwe huisstijl moet bij de oudere doelgroep passen, maar ook bij jongere doelgroepen. Kernwoorden die jullie hebben meegegeven zijn; samen, open, mienskip, vernieuwing en libbene stiennen.”

Hoe is Henrieke met deze opdracht aan de slag gegaan? Hierop gaf Henrieke aan dat ze is gaan nadenken en naar zichzelf als persoon is gaan kijken. “Hoe ervaar ik een kerk en hoe denk ik dat andere mensen kerken



ervaren? Wat zijn elementen en gevoelens die bij een kerk horen?” Op basis van die vragen is ze inspiratie op gaan doen en gaan brainstormen. Hier had ze niet heel veel tijd voor nodig. Henrieke gaf aan dat ze eigenlijk vrij snel was geïnspireerd. Opdrachten waarbij een vernieuwing of modernisering plaatsvindt spreken haar namelijk zeer aan. Daarna is ze aan de slag gegaan met het maken van verschillende schetsen.

Vanuit deze schetsen zijn drie verschillende concepten ontwikkeld waarvan de huidige variant is gekozen. Waarom is er door de stichting voor het huidige concept gekozen? Directeur Hester Simons geeft aan: “Er is voor dit voorstel gekozen omdat Henrieke zich heeft laten inspireren door de ramen in onze – veelal – romaanse kerken. De ramen stonden volgens haar voor vensters waardoor men naar de kerk kan kijken, als een metafoor voor het diverse gebruik van onze kerken. De vorm kan



ook gezien worden als een deur, zoals een open kerkdeur waardoor eenieder van harte welkom is om binnen te komen. Daarbij is het kleurenpalet verbonden aan de kleuren en de omgeving van onze kerken: het oranje van de stenen en het groen van de kerkhoven en de natuur.” Oranje stiennen, Omjouwing grien, Âld blau en Tsjerken beige. Dit is hoe Henrieke de kleuren heeft benoemd in haar ontwerp. Naast groen en oranje zullen dus ook de kleuren beige en blauw gebruikt gaan worden in de nieuwe huisstijl. Waarom is er voor deze kleuren gekozen? Henrieke legt hierover uit; “Naast groen om de kerk heen en de oranje stenen van de kerk, zie je in heel veel kerken de kleur beige terugkomen op bijvoorbeeld de muren aan de binnenkant of de vloeren. Ook blauw kom je vaak tegen op het plafond van een kerk. Echter is er om een andere reden gekozen voor deze kleur. De kleur blauw is namelijk een referentie naar de oude huisstijl waarin blauw prominent aanwezig was. Vandaar ook de benaming: Âld blauw.”

Een kleurenpalet op maat.



Wij zijn als stichting zeer tevreden met de look die Henrieke voor ons heeft ontworpen en kijken er naar uit om de nieuwe huisstijl in de loop van 2023 door te gaan voeren in al onze communicatie uitingen.

BOEK 'ALDE TSJERKEN NIJE LUDEN': VIJFTIG TOEKOMSTVISIES OP KERKGEBOUWEN

De stichting werkt op dit moment aan een prachtig boek: Alde Tsjerken, Nije Lûden. In dat boek komen vijftig bekende en minder bekende Friezen aan het woord over hún toekomstvisie op kerkgebouwen. We gingen in gesprek met jongeren, donateurs, PC-leden, journalisten, een wethouder, onderzoekers, mensen uit de culturele sector en nog veel meer prominenten. Mensen met zowel een religieuze als niet-religieuze achtergrond stelden we allemaal de vraag: hoe zie jij de toekomst van kerkgebouwen? Maar ook persoonlijke verhalen komen aan bod: wat heb je met kerkgebouwen? Of vanuit iemands vakgebied wordt een link gelegd met de uitdagingen waar we voor staan in het leven.



Sible de Blaauw is bestuurslid van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en kijkt met een team deskundigen bij een eventuele overname naar de schoonheid van het gebouw. “Kerken zijn pleisterplaatsen. Plekken die een andere realiteit bieden dan het hedendaagse leven. Een plek waar je stil staat bij de mooie en moeilijke momenten in het leven. Waar je troost vindt, kunt opladen en ontmoeten. Letterlijk, maar vooral ook in geestelijke en abstracte zin. De schoonheid van het gebouw speelt daar een grote rol bij.”

Commissaris van de Koning, Arno Brok denkt dat geloof en spiritualiteit altijd blijven. “Al vijf jaar ben ik beschermheer van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Daar ben ik ‘grutsk’ op. Ik kom iedere week in een kerk. De kerk is voor mij de plek waar ik in het hedendaagse hectische leven rust en kracht vindt. Het is een plek voor bezinning, stilte en mystiek. Het kerkje van



Nijhuizum in Súdwest Fryslân is één van de mooiste kerkjes in Friesland. Er is geen licht of stromend water, maar de deur is altijd open. Het zou mooi zijn als al onze kerken een open deur hadden.”

Presentator en programmamaker Sipke Jan Bousema stelt de liefde centraal bij het gebruik van onze kerkgebouwen: “In Lichtaard gingen we vroeger naar de kerk. Daar werd op eigentijdse wijze invulling gegeven aan een kerkbijeenkomst. Kinderen mochten vrij rondlopen. Dat zorgde voor harmonie. Ik geloof dat er ook op die manier naar de toekomst van kerkgebouwen gekeken mag worden. Dat de bestemming en het gebruik in harmonie zijn met het dorp en de omgeving. Alles mag met de tijd en ontwikkeling mee transformeren, kerken dus ook. En als dat vanuit liefde een passende invulling krijgt, wordt de wereld weer wat mooier.”

LET OP! DE ACCEPTGIRO VERDWIJNT IN 2023

Bij deze willen wij als stichting u als donateur, die nog gebruik maakt van een acceptgiro, er alvast op wijzen dat deze gaat verdwijnen. Vanaf 1 juni 2023 zal het niet meer mogelijk zijn om een betaling uit te laten voeren door middel van het inleveren van een acceptgiro.

U zou alvast een andere doneermethode kunnen overwegen. Zo kunt u bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken al langer kiezen voor een automatische incasso. Mocht u hier vragen over hebben of hier gebruik van willen maken, dan kunt u contact op nemen met Grytsje van de Donateursadministratie. Zij is te bereiken per mail via donateursadministratie@frysketsjerk.nl of telefonisch via 0647718479.

Een andere oplossing, mocht u via papier willen blijven bankieren, is het papieren overschrijfformulier. Dit is een nieuw formulier dat vanuit de bank wordt aangeboden. Op dit formulier staan uw gegevens en daarbij vult u zelf het bedrag, rekeningnummer en NAW in van de persoon of instelling waar u geld naar wilt overmaken. Daarna stuurt u het formulier op naar de bank en zij regelen de betaling. Hierdoor blijft bankieren via papier mogelijk. Overschrijfformulieren zijn alleen aan te vragen bij uw bank. Mocht u hierover vragen hebben, dan moeten wij u hiervoor doorverwijzen naar uw eigen bank.

GELEEFD GELOOF

Het vorig jaar verschenen en inmiddels veelgeprezen boek *Geleefd geloof*, onder redactie van Anneke B. Mulder-Bakker en Rolf H. Bremmer Jr, beschrijft en toont de religieuze cultuur van de gewone man en vrouw in de middeleeuwse Friese landen: de provincies Fryslân en Groningen. Ook al zijn er weinig geschreven bronnen van leken zelf, dit prachtige boek laat zien dat er veel meer over hun geloofsleven te vertellen en te zien is dan we dachten. Simpele aardewerken heiligenbeeldjes en kleurig geïllumineerde getijdenboeken, pelgrimsinsignes, relikwieën en Mariabeelden – een bonte verscheidenheid van religieuze voorwerpen wordt hier in nieuw licht gezet. Bijzondere aandacht is er voor de rol van het kerkgebouw in de dorpsgemeenschap en de opkomst van religieuze broedersschappen en vrome, kleine huisgemeenschappen voor leken. Eindpunt vormt de Reformatie, die in deze regio rond 1580 zijn definitieve beslag kreeg. Meer informatie, over dit rijk geïllustreerde boek, vindt u elders in deze aflevering van *AFT* in de losse flyer.

DOMINEES MET HOOGTEVREES EN SPARTAANSE VROUWENBANKEN

Marie-Anne de Harder publiceert *Kleurrijke verhalen uit de Friese Kerkgeschiedenis na 1580*

Het is toch wat met dominee Rienk Pel aan het eind van de 19^e eeuw: zijn kerk in Schraard heeft een nogal hooggeplaatste preekstoel en laat hij nu net last hebben van hoogtevrees. Hij besluit om niet te preken op die hoge troon, maar vanuit de achterzijde van de kerk.

De kerkenraad kan zich daar niet in vinden en weet hem te overtuigen om voorin de kerk te staan. En als uiteindelijk ook nog de kuip van de preekstoel verlaagd wordt, is Pel zover dat hij de kansel durft te bestijgen.

Het is een van de vele, vaak humoristische verhalen in het pas uitgekomen boek *Kleurrijke verhalen uit de Friese kerkgeschiedenis na 1580* van Marie-Anne de Harder. De historicus uit Workum heeft er twee jaar met veel plezier aan gewerkt. “Ik heb er ontzettend van genoten.”

Pel was trouwens niet de enige met hoogtevrees. Voor ds. J.H. Guldenarm van Oosthem werd om dezelfde reden in de 19^e eeuw ook de preekstoel verlaagd.

De Harder had al enkele boeken gepubliceerd. Over haar vader schreef ze *De Blinde Musicus* uit Workum, en ze zette de kerkgeschiedenis van Dearsom op papier. Ze is in 2011 gepromoveerd op de ‘rode dominee’ Albertinus van der Heide (1872-1953), eerst predikant in Dearsom en later Tweede Kamerlid voor de SDAP.

Zij verhaalt in haar meest recente boek *Kleurrijke verhalen...* over kieskeurige en onzedelijk geachte predikanten, over stovenzetsters, kosteren, ‘pûstertrapers’ (orgeltrappers) en stokmannen, die de jeugd in toom moesten houden. Maar ook de gebouwen en het interieur van de kerken krijgen aandacht in het boek. Aan de Alde Fryske Tsjerken is zelfs een apart hoofdstukje gewijd.



Wat het interieur betreft, heeft De Harder nagedacht over de vorm van de vrouwenbanken, die onder andere in Bitgum en Weidum staan. “Ik ben zo vrij geweest de theorie onderuit te halen waarom deze banken er zo uit zien.” Deze eenvoudige banken hebben als rugleuning namelijk niet meer dan een enkele plank. Deskundigen hadden als theorie dat de achterkant van deze banken open was voor de eertijds grote rokken van het vrouwelijk kerkvolk. De Harder ziet in deze spartaans uitgevoerde banken een teken van genderongelijkheid in vroegere tijden. “Die rokken kun je ook wel kwijt in een dichte bank.”

Uiteraard komen ook de rouwborden en herenbanken van de kerkleden van stand aan de orde. Op enkele plekken in Friesland zat de elite hoger dan de predikant.

“Het wereldlijk gezag stond hoger in aanzien dan het kerkelijk gezag”, verklaart De Harder. Een bekend voorbeeld is de zogenaamde stadhoudersbank in de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden.

De Workumse historicus putte voor haar boek uit de vele literatuur over de kerkgeschiedenis in Friesland, zoals van ds. Kalma en dr. Wumkes. Ook heeft ze eigen ervaringen in haar boek verwerkt.

Over de kerkgeschiedenis van Zuidoost Friesland is minder bekend, maar ook over deze regio heeft de auteur toch wat te vertellen. Bijvoorbeeld over het unieke predikantshuisje uit 1759 aan de rand van het kerkhof van Duurswoude (deel van het dorp Wijnjewoude). “Eén kamer met niks, geen bad, geen wastafel, geen wc.” De eenkamerwoning was bedoeld voor predikanten van waarschijnlijk elders om er te overnachten voor de zondag.

Ze zou een tweede deel kunnen schrijven met ‘kleurrijke verhalen’. Na afloop van de presentatie van haar boek kwamen twee mensen naar haar toe met “een heel fantastisch verhaal”. Maar ze begint er niet aan. “Ik heb het wel een beetje gehad met de kerkgeschiedenis. Je wordt er wel treurig van.”

Niet voor niets wordt het interview in Tresoar gehouden: de auteur is weer in de archieven gedoken. Ze heeft een nieuw historisch onderwerp gevonden, dat ze nog graag even geheim houdt.

SAMENWERKING SAFT EN POPFABRYK

SAFT heeft vorig jaar met Popfabryk, het productiehuis voor Friese popcultuur, de intentie uitgesproken om jaarlijks een bij de locaties passende Tsjerketour te doen. Popfabryk ziet de oude kerken in Fryslân als een bijzonder en wijdverspreid podium om haar kleinschalige



Foto Jeroen van de Bovenkamp

producties te presenteren voor een overwegend nieuw publiek.

In 2023 gaat zangeres, muzikante en producer DINA op tsjerketour. Ze komt met een nieuw album in haar moedertaal, namelijk in het Frysk. De Friese DINA stapt met elk muziekstuk over genre grenzen heen en weet er altijd weer een consistent geheel van te smeden. Je herkent haar muziek direct aan het repetitieve karakter, onconventionele gitaarpartijen, haar warme stemgeluid en teksten met een boodschap.

In het voorjaar van 2023 komt DINA met het album Medisyn dat speciaal is geschreven voor de Tsjerketour. Het album is opgenomen in de Thomaskerk in Katlijk. Ze zet haar stem in als medicijn, iets wat honderden jaren geleden ook gedaan werd in de Friese cultuur waarin het natuurgeloof een belangrijk onderdeel was van de gemeenschap. Haar live-optredens zijn een samensmelting van verhaal en muziek. Met natuurgeluiden, diverse zanglijnen en gitaarpartijen creëert ze een melodieuze samenspel waarin ze verschillende lagen opbouwt, wat leidt tot een trance-sfeer waar je volledig in wordt meegenomen.

Met haar moedertaal en haar stem zoekt ze de mystieke kant van het leven op en tegelijkertijd kan ze je met haar verhalen, humor en nuchtere kijk op het leven, weer helemaal terugbrengen met de voeten op de grond.

In 2022 werkte ze mee aan het album 'Witst noch dat d'r neat wie' van ZEA die toen in het voorjaar de Tsjerketour deed en nu speelt ze zelf de hoofdrol in deze tour langs ons prachtig erfgoed.

Kijk voor de data van de tour in de UITagenda bij dit blad of op de activiteitenpagina van onze website www.aldefrysksjerk.nl

VAN OUD EN ONBRUIKBAAR, NAAR NIEUW EN RAADPLEEGBAAR

In het kennis- en informatiecentrum 'Terp Hegebeintum' is op de bovenverdieping iedere drie maanden een nieuwe expositie te bewonderen. Ieder jaar mag de stichting deze ruimte een keer inrichten. Afgelopen oktober was het dan zover en hebben we de ruimte ingericht met prachtige gerestaureerde bijbels.

Vorig jaar zijn er, met steun van het FB Oranjewoud fonds, tien bijbels uit de collectie van Stichting Alde Fryske Tsjerken gerestaureerd door de Frisian Restorers & Colorists. Bij de overname van een kerk belooft de stichting namelijk niet alleen garant te staan voor het onderhoud van de kerk, maar ook voor het onderhoud van de inventaris, waar ook de soms eeuwenoude bijbels toe behoren. Deze bijbels zijn een belangrijk onderdeel van het religieus erfgoed waar wij goed voor willen zorgen. Door de restauraties zien de bijbels er niet alleen weer als 'nieuw' uit, maar zijn ze ook weer raadpleegbaar voor de komende generaties.

Het verschil ervaren tussen een niet en wel gerestaureerde bijbel? Kom dan een kijkje nemen bij de wisselexpositie in Hegebeintum, dit kan nog tot het einde van het jaar. Hier liggen de tien gerestaureerde bijbels tentoongesteld afkomstig uit verschillende Alde Fryske



Tsjerken. Naast dat de bijbels bewonderd kunnen worden, mogen bezoekers het belang van bijbelrestauraties zelf ervaren door de bijbels voorzichtig aan te raken, te voelen en door te lezen.

Het kennis- en informatiecentrum in Hegebeintum is gelegen op loopafstand van de kerk en is op woensdag, vrijdag t/m zondag geopend tussen 13:00 en 17:00. Let op; de openingstijden kunnen tijdens de feestdagen afwijken.





De kerk in Ferwoude voor en na de restauratie

RESTAURATIE KERK FERWOUDE

Op 23 november 2018 is de kerk in Ferwoude overgenomen door de Stichting. Tijdens het proces van overname heeft onze bouwkundige Willem het achterstallig onderhoud in kaart gebracht. Hieruit bleek dat er te veel onderhoud moest gebeuren om aanspraak te maken op de reguliere regeling, subsidie instandhouding rijksmonumenten (SIM), voor financiering. Vanuit daar is er een plan opgezet voor een volledige restauratie en dat is toegekend.

In april dit jaar was het dan zover en zijn de werkzaamheden voor de restauratie van de kerk in Ferwoude begonnen. Als eerste zijn de grove werkzaamheden aangepakt zoals het stucwerk, de scheuren aan de buitenkant, het herstel van de goten en het ankerwerk. Het ankerwerk vind je onder de goten en in de muren van de kerk. Het werk was enorm roestig en dit zorgt ervoor dat er schade ontstaat aan de muren en goten. De ankers zijn inmiddels ontroest en hersteld en dus staat de kerk weer stevig verankerd voor de toekomst. Ook is de zandstenen gedenksteen gerestaureerd. Al deze werkzaamheden waren precies voor de bouwvak klaar. Dit kwam perfect uit, want nu kon het stucwerk nog mooi een tijd drogen voor de verdere afwerking van de muren.

Na de vakantie zijn de werkzaamheden weer verder gegaan en was het tijd voor het schilderwerk van de kerk. Zowel de muren als de kozijnen, ramen en deuren zijn aangepakt en zitten weer strak in de lak. Voor de muren van de kerk is er gekozen voor een afwerking op minerale basis. Deze afwerking is dampopen en geeft een hele mooie authentieke uitstraling die past bij het rijksmonument. Inmiddels is de gehele restauratie klaar en kan de kerk van Ferwoude er weer jaren stralend tegenaan!



VIJF NACHTEN, VIJF KERKEN

Overnachten in een middeleeuwse kerk op het plateland: wordt dat niet griezelig? Die vraag kreeg ik afgelopen zomer vaak, toen ik het plan had opgevat om een gedeelte van het Friese Jabikspaad af te leggen op de fiets en daarbij te overnachten in vijf kerken van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Van 15 augustus tot 20 augustus fietste ik de oostelijke en de westelijke tak af van het Jabikspaad. De tussenstops: Swichum, Britsum, Sint-Jacobiparochie, Peins en Jorwert, met als begin- en eindpunt Heerenveen.

Om mij even voor te stellen: ik ben Kjelda, 22 jaar, en doe een onderzoeksmaster Religiewetenschappen in Groningen. Vanuit mijn onderzoek naar religie komt ook een interesse in erfgoed voort en de wil om kennis op te doen, op te schrijven en door te geven. Vanuit deze interesse ontstond het plan om in de zomer mijn eigen pelgrimstocht te gaan ondernemen en daar een aantal stukken over te schrijven. Bovendien wilde ik na een aantal stressvolle studie jaren ook graag een week waarin ik echt iets voor mezelf kon doen. Dat is zeker gelukt.

Het was een bijzondere week vol ontdekkingen, gesprekken en inzichten. Door de hardwerkende vrijwilligers van de stichting werd ik elke dag vriendelijk en enthousiast ontvangen en soms zelfs uitgebreid rondgeleid. Af en toe raakte ik urenlang in gesprek, waardoor ik me niet alleen voelde op mijn tocht. En om de vraag te beantwoorden die iedereen mij stelde: nee, het was niet eng. Misschien wat spannend aan het begin, maar het gevoel dat overheerste was dankbaarheid. Dankbaarheid voor de ervaringen en de rust die ik vond in de middeleeuwse kerken van de Stichting.



Voor dit project heb ik een aantal blogs geschreven, die gelezen kunnen worden op www.aldefryske-tsjerken.nl. Ik hoop met dit project bij te dragen aan meer bekendheid van het Jabikspaad en de optie om te overnachten in Friese kerken. Het is namelijk niet alleen een mooie kans voor mensen met een connectie tot het geloof om die band op een nieuwe manier te verkennen; het kan ook heel waardevol zijn voor mensen die misschien niet gelovig zijn, maar wel behoefte hebben aan rust in een steeds chaotischere en complexere wereld. Ik zie daar ook mogelijkheden voor jongeren, die onder grote druk staan en vaak kampen met stress.

Bovendien is het altijd goed om meer mensen te informeren over de prachtige Friese kerken en de verhalen die achter die gebouwen verscholen gaan. Van het kerkje van Swichum, dat zo vaak gerestaureerd is dat het een soort collagekerk is geworden, tot de Groate Kerk van Sint-Jacobiparochie met al haar informatie voor pelgrims, en de gewelven van de Johanneskerk in Britsum die als schuilzolder gebruikt werden in de oorlog. Elke kerk draagt erfgoed met zich mee die verwerkt is in het landschap, lokale geschiedenis en persoonlijke verhalen.

Na deze ervaring hoop ik snel aan meer projecten te beginnen voor de Stichting; houd de website en socials in de gaten!

Namens Organum Frisicum, Tsjerkepaad en Folk&Tsjerke

ERFGOED VERBINDEN MET DE TOEKOMST

Dankzij vele vrijwilligers in erfgoed kunnen we genieten van 'dragers van het verleden die we koesteren'. We genieten van een kasteeltuin dankzij een tuinman, van een kerk, state, oude fabriek of museum dankzij een rondleider, van een oude molen dankzij een molenaar die zo nu en dan nog maalt, van een orgelbespeling dankzij een groep mensen die zich inzet voor het behoud en het laten klinken van historische orgels. Allemaal vrijwilligers die uitvoerend en/of inhoudelijk actief met erfgoed bezig zijn. Bevlogen mensen, die niet

alleen gemotiveerd worden door interesse in het object, maar die hun interesse, kennis en passie ook willen delen met anderen. De ene doet dat georganiseerd, bv bij Organum Frisicum -het Friese orgel- of bij Alde Fryske Tsjerken, de ander doet het in z'n eentje of met een paar mede-enthousiastelingen.

Genieten van een historische kerk, stinzentuin, tentoonstelling, archeologische vindplaats, orgelbespeling. Oké. Fijn! Maar we merken wel dat de corona-pandemie sporen heeft nagelaten. Naar een theater, concert, festival of museum kon even niet, we moesten maar een dvd opzetten of gewoon een poosje zonder doen, werd gezegd. Het suggereerde dat musea, podiumkunsten, beeldende kunst en erfgoed niet van essentieel belang zijn. En tot vandaag zien we een bepaald percentage bezoekers nog steeds niet terug. Zijn ze gewend geraakt aan online geplaatste tentoonstellingen, YouTube-filmpjes, gestreamde voorstellingen, concerten en rondleidingen?

Vrijwilligers in erfgoed dienen – denken we – blijvende aandacht voor de instandhouding van en een bredere blik op het erfgoed te hebben en het met de toekomst te verbinden, nieuw leven in te blazen. Hoe? Door erfgoed een eigentijds gebruik te geven, bv. als inspiratiebron voor jonge musici, ontwerpers en kunstenaars (die eigentijdse producten maken), door verbindingen te leggen tussen erfgoed en de 'creatieve industrie' (architectuur, mode, muziek, toneel, games, films etc.), door te investeren in duurzaamheid (ledverlichting, zonnepanelen, klimaatbeheersing etc.) en vooral door de verbindende kracht van erfgoed te benutten en het een plek te geven in onze leefomgeving, het optimaal toegankelijk te maken, het betekenis te geven voor de samenleving van nu, en door op eigentijdse manieren verhalen, liederen, muziek, tradities, ambachten te delen met zoveel mogelijk mensen – vooral ook jongeren – aansluitend bij de belangstelling en diversiteit van de bevolking.

Erfgoed brengt mensen samen, zorgt voor vertrouwde ijkpunten in een snel veranderende omgeving, vergroot kennis, belangstelling en liefde voor onze geschiedenis en daagt uit tot nieuwe creativiteit. Mooi is dat!

Sietse van der Hoek,

Secretaris Stichting Organum Frisicum -het Friese orgel-

KERK VOOR JONG EN OUD

Het centrale thema van onze beide Stichtingen was "Kerk voor jong en oud". Natuurlijk vraagt dit ieder seizoen onze aandacht, maar dit jaar wilden we ons hier in het bijzonder op toelagen. Ik wil in dit verband één activiteit noemen die me in het bijzonder is bijgebleven: de selfwedstrijd die we hebben gehouden. Het was een idee van cabaretier Ruurd Walenga die het ons aanreikte op onze ontmoetingsmiddag in kerkelijk centrum de Oerdracht in Joure op 7 mei.

Het maken van een selfie is populair onder jonge mensen. Probeer dat eens uit tijdens Tsjerkepaad, zei Ruurd Walenga tegen ons. Daarbij ging het er in de eerste plaats niet om het maken van een foto van jezelf, maar

om een originele foto van jezelf, waarbij je wat er in of rond de kerk te zien is, laat oplichten.

Een jury, bestaande uit onze communicatiemedewerker Arjen Bakker en Bea de Jong - Buursma uit de werkgroep van het Jongerentsjerkepaad, beoordeelden de inzendingen. Ze kozen voor een mooie foto van Gerdien de Bruijn, die was gemaakt in de Sint Hippolytuskerk kerk van Olterterp met het prachtige kerkinterieur als context. Ze won de prijs die we hadden uitgelooft: een overnachting in de kerk van Schettens.

Het was een prijs voor twee personen, maar Gerdien vroeg of haar beide kinderen mee mochten, ook in het kader van "kerk voor jong en oud". Ja, dat mocht en zo ging het hele gezin op vrijdag 28 oktober vanuit hun woonplaats Brakel, in Zuid-Gelderland, naar Schettens.

De kinderen gingen onder de wol bovenop de grafsteen van Schelte van Aysma en hebben daar heerlijk geslapen. De beide ouders kregen een plekje bij het orgel.

André Buwalda gaf een rondleiding en vertelde het spectaculaire verhaal van de helm van Schelte die is teruggevonden. We zijn ook nog in zijn grafkelder geweest. Het was heel bijzonder, maar wat ik nog het meest bijzonder vond was dat Gerdien en haar echtgenoot Henco al vanaf 2005 ieder jaar naar Fryslân gaan tijdens Tsjerkepaad om hier kerken te bekijken en de daar aanwezige mensen te ontmoeten.

De laatste jaren doen ze dit samen met hun kinderen Maarten (12) en Alinda (7), die ook enthousiast zijn geworden en graag meegaan voor de ritjes naar de open kerken. Ze vertelden me dat ze in de loop der jaren al bijna alle kerken die aan Tsjerkepaad meedoen hebben bezocht. Betere prijswinnaars hadden we ons niet kunnen indenken.

We gaan volgend jaar graag verder met dit initiatief.

*Gerrit Groeneveld,
voorzitter Stichting Tsjerkepaad*

NIEUWS VAN DE FRIESE KERKHISTORISCHE VERENIGING 'FOLK&TSJERKE'

Het ledental van de Friese Kerkhistorische Vereniging 'Folk&Tsjerke' vertoont de laatste jaren een neergaande trend. De belangrijkste reden hiervoor is dat oudere leden komen te overlijden. Daarom is het bestuur van 'Folk&Tsjerke' ook naarstig op zoek naar jongere leden, die onze gelederen komen versterken.

De kerkhistorische vereniging is een organisatie, welke zich bezig houdt met opmerkelijke zaken op het gebied van de Friese kerk (geschiedenis), uit het verleden én het heden. Ongetwijfeld zullen ook sommige jongeren hiervoor belangstelling hebben. Hen roepen wij op om zich als lid aan te melden bij de secretaris T.T. Osinga via t.t.osinga@ziggo.nl. De vereniging biedt hen een jaarlijkse voorjaars- en najaarsvergadering waar naast verenigingszaken een kerkhistorisch onderwerp wordt behandeld, een jaarlijkse uitgave van publicaties en de mogelijkheid tot deelname aan een dagreis om diverse kerken te bezoeken.

Voor de eerstvolgende voorjaarsbijeenkomst is ds. Teunard van der Linden uit Harlingen uitgenodigd. Hij zal op woensdag 1 maart 2023, 's middags om 2 uur in de Kurioskerk te Leeuwarden vertellen over het stadscalvinisme en de kleurrijke geschiedenis van de Westerkerk in Harlingen.

*T.T. Osinga
Folk&Tsjerke*

Van de excursiecommissie

NAJAARSEXCURSIE OP ZATERDAG 4 MAART 2023

Op zaterdag 4 maart gaat de excursie richting Afsluitdijk voor een bezoek aan drie heel verschillende kerken; de St. Bonifatiuskerk in Cornwerd, de Hervormde Kerk van Wons en de Hervormde Kerk van Schraard. De lezing en de rondleiding in de kerken worden verzorgd door leden van de excursiecommissie. Wie met de bus langs de drie kerken wil reizen, kan zich voor het dagarrangement aanmelden.

CORNWERD

De aan de heilige Bonifatius gewijde kerk is vermoedelijk in de twaalfde eeuw gesticht en heeft in de loop der eeuwen heel wat veranderingen ondergaan. In 1916 werd de kerk uitwendig ommetseld en aan de binnenkant van stucwerk voorzien, zodat het oude karakter bijna geheel verdween. Alleen de vroeg – zestiende-eeuwse kap met tongewelf en trekbalken van de oude kerk zijn nog zichtbaar. Het interieur van de kerk is in 1740 geheel vernieuwd. De preekstoel, het doophek en verschillende memorieborden dateren uit die tijd. De kerkvoogdenbank heeft een overkapping met daarop het wapen van Cornelis van Aylva die in 1740 grietman van Wûnseradiel was.

De huidige toren dateert uit 1898 ter vervanging van de middeleeuwse zadeldaktoeren die zo bouwvallig was geworden dat restauratie niet meer mogelijk was. Toen de oude toren was gesloopt vond men in de bodem de resten van een middeleeuws zandstenen retabel. Deze resten bevinden zich nu in het Fries Museum.

WONS

De kerk, in 1728 gebouwd ter vervanging van een kerk uit de twaalfde eeuw, is een achzijdige centraalbouw met tentdak. Het is één van de weinige kerken die na de Hervorming gebouwd werden en niet aansloten bij de middeleeuwse kerkbouwtraditie. Omdat de nadruk was komen liggen op de dienst van Het Woord, probeerde men een middelpuntzoekende ruimtelijke indeling te krijgen, vandaar de achzijdige centraalbouw. Het koepeltorentje is in 1776 al vernieuwd. De luidklok is door de Duitse bezetter gevorderd en in 1953 vervangen door een door Van Bergen gegoten klok.

Het interieur wordt gedekt door een houten koepelgewelf. Aan vijf zijden bevindt zich een galerij uit 1891.



Cornwerd, Wons en Schraard



Uit die tijd stamt ook het orgel. De preekstoel uit 1686 is geschenken door Richtje Jacobs Abbema. Het grote doopvont in het midden van de kerk dateert uit 1962 en is gemaakt door de Friese beeldhouwer Chris Fokma.

De kerk werd in de jaren 1961-1962 gerestaureerd en kreeg daarbij een neoclassicistische ingangspartij en een consistoriekamer. De bestaande windwijzer (een hert), werd ontleend aan het wapen van Wonseradeel.

SCHRAARD

Het kerkgebouw dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw en heeft vroeg-gotische elementen. In de noordelijke muur zijn nog duidelijke sporen van kleine romaanse vensters te zien. De voorkerk heeft twee smalle spitsboogvensters en daarnaast staat de ingang in een spitsbogige nis. De zadeldaktoeren is in de twaalfde eeuw verrezen en in de dertiende eeuw verhoogd. In de toren hangt een klok uit 1603, die in 1943 door de Duitse bezetter werd geroofd, maar gelukkig in 1945 terugkwam. Op de toren staat een windwijzer in de vorm van een haan en op de wijzerplaat van het uurwerk staat het jaartal 1678.

De kerkzaal wordt gedekt door een houten tongewelf met trek balken. In de wanden van het koor zitten enkele nissen, waarvan de noordelijke een piscina is geweest. De preekstoel dateert uit 1633, getuige het opschrift in het klankbord. De kuip heeft fraaie hoekzuiltjes. Tegenover de preekstoel staat de herenbank van de familie Van Aylva, die ten westen van de kerk een state bezat. Ook een rouwbord uit 1653 getuigt nog van het belang van deze familie. De kerkbanken zijn verrassend mooi. De fraai gesneden wangen in rijke renaissancestijl

dateren volgens dendrochronologisch onderzoek uit ongeveer 1570. Daarin zijn portretmedaillons, saters, engelen, draken en leeuwenskoppen uitgesneden. In de kerk is nog het 17^e-eeuwse smeedijzeren torenuurwerk te bewonderen.

PRAKTISCHE INFORMATIE

De kerken zijn op 4 maart van 11.30 – 17.00 uur gratis te bezichtigen. Er vinden regelmatig lezingen en rondleidingen plaats. In de kerk is een brochure met kerkbeschrijvingen voor € 3,- verkrijgbaar. U kunt de brochure ook downloaden (www.aldefryskekerken.nl).

Vervoer per bus

Degene die graag met de excursiebus reist en gebruik wil maken van de lunch kan zich vóór 11 februari 2023 aanmelden (info@aldefryskekerken.nl). De kosten bedragen: € 50,- (brochure, bus, lunch, koffie/thee)

De excursiebus vertrekt om 11.00 uur uit Leeuwarden en komt daar rond 17.00 uur weer terug.

De bus staat geparkeerd tegenover het lijnbusstation bij het gebouw 'Tot Maandag' (Het vroegere Aegon-gebouw). Het lijnbusstation bevindt zich links van het spoorwegstation, gezien vanuit de uitgang.

Adressen van de kerken

- | | |
|--------------------|----------------------------|
| St. Bonifatiuskerk | - Dorpsweg 5, Cornwerd |
| Hervormde kerk | - Salverdastraat 4, Wons |
| Hervormde kerk | - Schoolstraat 4, Schraard |

Bezoek eens een bijbel

In de kerk van Baijum ligt een prachtige zeventiende-eeuwse bijbel op de kansel. Er heerst echter een schrijnend contrast tussen kerkgebouw en kerkbijbel. Het interieur is tussen 2011 en 2012 luisterrijk gerestaureerd en het orgel wordt op dit moment onder handen genomen. De bijbel, daarentegen, ligt er enigszins haveloos bij. Dit tegenbeeld is tekenend. Men houdt namelijk van kerken – minder van bijbels. Op vakantie wipt men snel de kerk even binnen om een kijkje te nemen. Zelfs volstrekt areligieuze lieden kunnen bevangen worden door het architectonische en kunsthistorische artefact wat een kerk veelal representeert. Het is ook geen wonder dat de overgeleverde kerkbouw het symbool van veel steden is geworden, zoals de Oldehove voor Leeuwarden of de Martinikerk voor Groningen. Zo'n algemeen gewaardeerde status lijkt de bijbel echter nog niet te genieten. Even snel als men een kerk binnenwandelt, net zo zelden zal de gemiddelde vakantieganger een bijbel openslaan.

Toch is een bijbel minstens net zo boeiend als een kerkgebouw, mits je bereid bent beter te kijken. Laat ik u daartoe wat anekdotisch bewijs geven. Tijdens mijn stage bij de stichting organiseerden wij een expositie voor tien geres- taureerde kerkboeken. Aan mij was vervolgens de opdracht enkele informatiebordjes te schrijven. Geïnstalleerd in het statige kantoor van de bouwkundige, omgeven door steenbrokken en andersoortige kerkgebouwwonderdelen, ben ik achter mijn laptop nog maar eens naar de foto's gaan kijken die ik van de bijbels had gemaakt. Naast voor de hand liggende zaken als kaft en titelpagina, heb ik ook alle opvallende bijzonderheden gefotografeerd. Zo bevat een van de kleinere bijbels een enigszins heiligschennende tekening van een man met een pijp. De tekenaar was echter tevreden met het resultaat, blijkens de bijgaande paraaf van ene 'Y. D. Groenhout'. Aan de binnenzijde van een bijbel uit de kerk van Hallum staat een met de hand geschreven bijdrage van 'S. J. Rutgers' – hoogstwaarschijnlijk was dit Sebald Justinus Rutgers (1810-1901), predikant in Kolham en Hallum. Te lezen valt hoe de bijbel door de kerkvoogdij aangeboden is aan de predikant, alvorens in 1893 gedoneerd te worden aan 'het Arnhuis'.

Nog een bijzondere ontdekking was toen ik leerde over Anna Folkema (1695-1768). Het viel mij op dat in een van de kleinste bijbelboeken, getiteld *Dichtmatige Gedachten* en voorzien van allerlei bijbelprenten, iets in potlood stond gekrabbeld. 'Compleet met 155 gravuren van Anne Folkema' meende ik te lezen. Het scheen mij een merkwaardige toevoeging, maar ik kon elders geen vermelding van de kunstenaar vinden – enkel dat het werk 'Honderdvfen- vyftig Bybelsche printverbeeldingen' telt. Toen ik de naam opzocht, bleek Anna Folkema een van de weinige vrouwe- lijke prentkunstenaressen van de achttiende eeuw te zijn. Of het ontbreken van de naam te wijten is aan het feit dat Folkema een vrouw was (de geschreven vermelding kan dan de recalcitrante toevoeging van een latere eigenaar zijn geweest), het gegeven dat zij enkel bestaande prenten (wiens mannelijke vervaardiger immers ook niet vermeld is) voor dit boek kopieerde, óf simpelweg aan een traditie dat kunstenaars werken ter ere Gods niet signeerden, durf ik



niet met zekerheid te zeggen.¹ Feit is wel dat ik nooit over de Dokkumer prentkunstenaressen geleerd zou hebben als een vorige eigenaar van deze *Dichtmatige Gedachten* afgezien had van de aanmerking.

Het leek mij merkwaardig dat er gewoon in bijbelboeken geschreven en getekend werd. Godsdienstsocioloog Gert J. Peelen beschrijft in zijn boek *De nieuwe bijbel van een vrij volk* hoe Statenbijbels – feitelijk de standaard-bijbel in Nederland van de zeventiende tot de twintigste eeuw – geliefde gebruiksvoorwerpen bleken. Zo werd er dagelijks uit voorgelezen en hele familiegeschiedenissen prijkten aan de binnenzijde.² Dat de Statenbijbel een fenomeen aan sich was geworden demonstreert Peelen onder meer met een curieuze 'Statenbijbelvormige' waterkruijk uit de achttiende eeuw. 'Men stond er om zo te zeggen mee op en ging ermee naar bed', concludeert Peelen.³ Kortom: de bijbels waren gebruiksvoorwerpen pur sang.

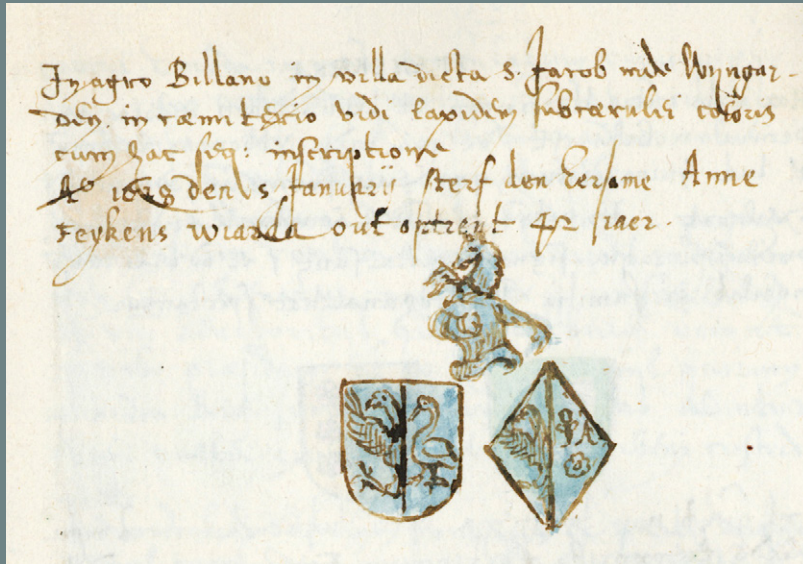
Zo plaatst de SAFT zich mijns inziens ook sterker in de ware traditie van de Statenbijbel dan menig museum. De voornoemde expositie, bestaande uit zowel geres- taureerde als ongerestaureerde bijbels, is tot het eind van het jaar te bezoeken in het kennis- en informatiecentrum van Hegebeintum. Bezoekers mogen de heiligboeken aanraken en doorbladeren. Het zijn geen museumstukken die de afstand tussen mens en bijbel juist vergroten, maar schitterende gebruiksvoorwerpen die zo teruggegeven worden aan Fryslân. Dus bezoek niet alleen een kerk, bezoek ook eens een bijbel!

Bovendien is de SAFT nog lang niet klaar. Na het opbouwen van de expositie en de laatste hand gelegd te hebben aan deze column, pak ik mijn primaire stageopdracht weer op: inventarisatie en onderzoek ter restauratie van zo veel mogelijk bijbelboeken van de SAFT. In Baijum ligt immers een boek op de kansel dat wat liefde verdient.

1 E. M. F. Verheggen en Marlies Enklaar, *Beelden voor passie en harts- tocht: Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 2006), 257.

2 Peelen, 67-69.

3 Peelen, 59.



Wapens van A.F. Wiarda en zijn vrouw in een handschrift van Buchelius. Coll. Tresoar

Zo'n twaalf jaar geleden vond de Friese grafscriptenspeurder Hessel de Walle een handschrift van zijn zeventiende-eeuwse collega Arnoldus Buchelius terug in een familiearchief op Tresoar. De Utrechter Buchelius reisde omstreeks 1620 door Friesland. In Sint Jacobiparochie noteerde hij:¹

In het Bildtse bouwland, in een dorp genaamd Sint Jacob in de Wijngaarden, zag ik op het kerkhof een lichtblauwe steen met het hier volgende opschrift:
Aº 1618 den 5 januarii sterf den Eersame Anne Feykens
Wiarda out ontrent 42 jaer.

Buchelius tekende ook de wapens na die hij op deze – al lang verdwenen – zerk zag. Het mannen- en vrouwenwapen hadden beide de bekende Friese (halve) adelaar, met daarnaast een zwaan op het mannenwapen en een klaverblad, een onduidelijke figuur en een roos op het vrouwenwapen. Boven de wapens zag Buchelius een helm met daarop een wimpel en de bovenhelft van een paard.

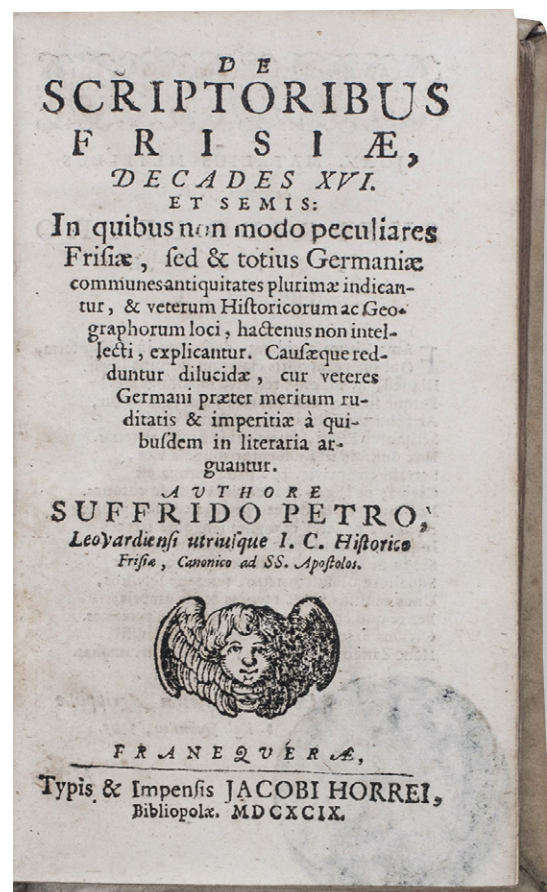
De zwaan staat ook op het wapen van het voorname oude geslacht Wiarda uit Goutum, maar hun 'helmtteken' is geen paard maar de bovenhelft van een zwaan.² Meestal voerden zij geen adelaar in hun schild. Contact met de familiegenealoog van de Wiarda's leverde ook geen aansluiting op. Anne Feykens was hem onbekend. Ik vermoedde dat zijn toenaam iets had te maken met het dorp Wier, vlakbij 'Sint Jacob', en dat hij zich het bijpassende wapen Wiarda gewoon heeft toegeëigend. In de vonnisboeken van het Hof van Friesland komt hij tweemaal voor, zonder de naam 'Wiarda'.³

Ik had het hoofdstuk 'Wiarda' al lang afgesloten toen ik voor een ander onderzoek een stuk uit een Latijns boek uit 1593 las. Het was *De scriptoribus Frisiae* van Suffridus Petrus, die in 1590 door de Friese Staten was benoemd

KEES KUIKEN

Feico Viæra: muzikaal verhaal achter een verdwenen zerk

tot eerste 'geschiedschrijver des vaderlands'. Suffridus' boek is een soort biografisch groepsportret van Friese schrijvers en andere geleerden. Toevallig viel mijn oog op de dorpsnaam *Viera*, in *Territorio Menaldumano* bij *Bellocomum*.⁴ Als dat Wier niet was. Het levensbericht waarin dit stond, ging over Fredericus/Feico Viæ(r)a. Als dat de vader van Anne niet is...



Titelblad van *De scriptoribus* van Suffridus Petrus (editie 1597)



Een cisterna of cythara. Collectie van het Museu de la Música de Barcelona



Allemande van F. Viæra Friso naar Hudson (1986)

Zo kreeg een verdwenen grafsteen opeens een gezicht. Suffridus is royaal met zijn lof voor Annes vader. Met zijn 'singuliere verstand' kon Feico studeren wat hij wilde, maar hij blonk uit in muziek. Hij componeerde elegante meerstemmige liederen, die onder meer in Leuven waren uitgegeven. Omstreeks 1574 was hij *in patria* overleden. Suffridus kennende moet dat in Friesland zijn geweest, mogelijk in zijn geboortedorp Wier. Naar deze geboorteplaats had Feico zich 'Viæra' genoemd.⁵

Suffridus had Viæra in 1562 in Leuven ontmoet op weg van Erfurt naar Brussel, waar hij zelf bibliothecaris zou worden. Viæra componeerde niet alleen, maar schreef ook gelegenheidspoëzie. Aan zijn Friese landgenoot gaf

hij een Latijns vers mee.⁶ De eerste letters van elke regel vormden samen de naam SVFFRIDVS PETRVS FRISIVS. Suffridus nam het op in zijn boek *De scriptoribus Frisie*. In 1563 schreef Viæra een vers voor een bundel 'zeer uitgelezen' luitcomposities van 'zeer vooraanstaande auteurs'.⁷ Daarbij waren geen werken van Viæra, maar de uitgever – de Leuvense boekhandelaar en drukker Petrus Phalesius – bracht het jaar daarop een bundel uit met alleen composities van Viæra. Dit zijn bij mijn weten de enige bewaarde werken van Fredericus Viæra Friso, zoals hij zich in 1563 voluit noemde.⁸ Het zijn geen meerstemmige zangstukken maar solowerken voor luit, om precies te zijn voor een wat kleinere luit met vier groepen snaren die als *cisterna* of *cythara* werd aangeduid. In 1986 is een van deze composities opgenomen in een standaardwerk over zestiende-eeuwse dansmuziek. Het is een *Allemande*, een rustige stapdans in vierkwartsmaat, maar zo te zien geen stuk voor beginners.⁹

Dat Viæra's uitgever in Leuven zat, doet de vraag rijzen of hij daar zelf misschien heeft gestudeerd. Inderdaad schreef 'Fredericus Wiarra' uit Leeuwarden zich op 2 mei 1554 in Leuven in.¹⁰ Dat hier Leeuwarden wordt genoemd, betekent waarschijnlijk dat hij daar de Latijnse school heeft gevolgd. Veel meer is over Viæra niet bekend, ook niet of hij in Leuven al een vrouw en kinderen had. Als het grafschrift van zijn zoon Anne



't Bildt in 1570 door Jan Jansz, met linksonder het dorp Wier. Coll. Nationaal archief

Feykens 'Wiarda' klopt, is die omstreeks 1576 geboren. Dan is Annes vader dus niet in 1574 gestorven, zoals Suffridus schijft, maar die was daar wel vaker niet erg precies in.¹¹ Uit de vonnisboeken van het Hof van Friesland lijkt te volgen dat Syts Aedes, de moeder van Anne Feykens, nog leefde in 1603 en is gestorven vóór of in 1615. In 1603 was er namelijk boelgoed bij haar. Anne Feyckes op het Bildt had daarover een geschil met de plaatselijke boelgoedontvanger mr. Annus Austrophorus. In 1615 was Anne Feyckes 'aan St. Jacobs Parochie' erfgenaam en zoon van Sijds Ededr.¹²

Hoe dan ook lijkt achter een verdwenen zerk op het kerkhof van Sint Jacobiparochie een muzikaal verhaal schuil te gaan dat ons helemaal naar Leuven brengt, en naar de bloeitijd van de 'Nederlandse polyfonie', zoals musicologen die tegenwoordig noemen.

Dr C.J. (Kees) Kuiken (1954), zelfstandig sinoloog en historicus Gn), schrijft biografieën en streekgeschiedenissen en onderzoekt memoria, mobiliteit en mentaliteitsgeschiedenis (www.prosopo.nl)

Noten

- 1 Tresoar, Leeuwarden, toegang 323 (Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen) inv.nr. 3373 (A. Buchelius, *Monumenta quædam sepulcralia et publica* fol. 56; H. de Walle, *Teksten van memorabilia uit Friesland* nr. 8159 (walmar.nl/inscripties).
- 2 M. de Haan Hetteema & A. van Halmael, *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel* 11 (Leeuwarden 1846), kleurkatern 37 nr. 215; zie voor de geschiedenis, de genealogie en verdere gegevens de familiesite wiarda.frl.
- 3 K. Kuiken, "Denkend aan Holland": grafcultuur van immigranten in Het Bildt (Friesland) 1547-1649", in: P. Bitter e.a., ed., *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2013) 225.
- 4 Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisæ decades XVI et semis* (Keulen 1593) (x11) 109. *Bellocomum* is dan dus Berlikum.
- 5 Suffridus, *De scriptoribus* (x11) 109-110.
- 6 J.G. Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardienensis', *De Vrije Fries* 2 (1842) 426-429.
- 7 P. Phalesius, *Theatrum musicum cui auctorum præstantissimorum carmina selectissima sunt inserta* (Leuven 1563), voorwerk.
- 8 F. Viæra, *Nova et elegantissima in cythara ludenda carmina* (Leuven 1564), opgedragen aan de Utrechtse Domkanunnik Jan van Zulen. Suffridus, *De scriptoribus* (x11) 109-110 noemt nog een (vermoedelijk onuitgegeven) gedichtenbundel.
- 9 R. Hudson, *The allemande, the balletto and the Tanz* (Cambridge 1986) (i) 51-52, (ii) 76 nr. 41.
- 10 A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain* iv (Brussel 1961) nr. 49165.
- 11 Zo schrijft Suffridus (*De scriptoribus* (x11) 108) dat de Friese geleerde Andreas Gryphæus ook in 1574 is overleden. De Walle vond het juiste sterfjaar 1583 op het graf van Gryphæus in Beetsterzwaag (De Walle, *Teksten* nr. 4901).
- 12 Tresoar, toeg. 14 (Hof van Friesland) inv.nrs. 16706 fol. 105, 16711 fol. 263, beide naar transcripties van Jan Post.



HANS WILLEMS

Een vreemde engel op het orgel

De Funenkerk in Amsterdam. Wikimedia Commons

< Het orgel in de kerk van Harich. Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

Bij de brand die in de kerstnacht van 1979 grote schade toebracht aan de hervormde kerk van Harich, sinds vorig jaar eigendom van de stichting **Alde Fryske Tsjerken**, ging ook het bijzondere orgel verloren. In aanvulling op het artikel over de kerk in ons vorige nummer, ontvingen we uit Amsterdam nadere bijzonderheden over dit instrument, waarmee tachtig jaar lang de kerkzang in Harich was ondersteund.

In een brochure die Sytse ten Hoeve in 1974 schreef over de kerk van Harich, verwonderde hij zich over de beschermengel met kind die de middentoren van het orgel sierde. Die hoorde hier zeker niet thuis, was zijn oordeel. Als hij kennis had kunnen nemen van de geschiedenis van het orgel zou hij mogelijk tot een andere conclusie zijn gekomen.

De hervormde gemeente van Harich had het orgel gekocht in Amsterdam waar het tot twee keer toe als 'nood-orgel' dienst deed in een gereformeerde kerk die nog aan het sparen was voor een groter en definitief instrument. Dat waren achtereenvolgens de Funenkerk aan de Zeeburgerstraat, een zeer fraaie Doleantiekerk die tot veler spijt in 1975 is afgebroken, en de Keizersgrachtkerk, heel lang het symbool van gereformeerde bloei en vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw steeds meer het 'progressieve' gezicht van dit kerkgenootschap in de hoofdstad.

Op hun beurt hadden de dolerenden het orgel gekocht van de hervormde gemeente in Amsterdam waarvan ze zich hadden afgesplitst. Het orgel was, waarschijnlijk begin negentiende eeuw, gebouwd als kabinetorgel door J. S. Strümphler en deed dienst in het weeshuis van de hervormde diaconie aan de Zwanenburgerstraat. In 1846 werden de beide binnenplaatsen van het weeshuis overdekt en ingericht als jongens- en meisjeseetzaal. Bij die gelegenheid werd het kabinetorgel door de firma Flaes en Brünjes uitgebreid om dienst te doen in een van die zalen. Het volgens bronnen uit die tijd "eenvoudige, nette en welluidende orgel" werd op 25 februari 1847 in gebruik genomen.

Vermoedelijk is toen de beschermengel-met-kind op het orgel gekomen, niet zo gek natuurlijk in een weeshuis. In een geschrift uit 1858 over het weeshuis werd die engel toegeschreven aan de Deens-IJsländse beeldhouwer Bertel Thorvaldsen (1770-1844). Vermoedelijk betrof het een kopie, zoals onder andere ook in Beverwijk (doopsgezinde kerk) en Winterswijk (hervormde jeugdkerk) later replica's opdoken van beelden van Thorvaldsen. Het bekendste en veelvuldig gekopieerde werk van zijn hand is de 'Witte Christus', waarvan het origineel (in marmer) staat opgesteld in de lutherse Domkerk in Kopenhagen. In die stad is een museum gewijd aan deze wereldberoemde beeldhouwer die zich in zijn neoclassicistische werk liet inspireren door de klassieke oudheid. Hij werkte lange tijd in Rome en liet een zeer omvangrijke collectie na, verspreid over vele kerken en musea in heel Europa.

Of de beschermengel op het orgel echt een replica is van een beeld van Thorvaldsen, is onzeker. In catalogi van zijn werk is het beeld niet terug te vinden. Als enige bron geldt een vermelding in het gedenkschrift bij het 200-jarig bestaan van het Amsterdamse Diaconieweeshuis. Over het voor de gelegenheid fraai versierde orgel staat daarin te lezen: "Boven het beeld op den middentoren van het front des orgels, zijnde de Beschermengel van Thorvaldsen, was een hemelsblauw doek ontroid, waarop met gouden letteren de woorden schitterden: Soli Deo Gloria, welke vooral bij de prachtige gazverlichting des avonds eene heerlijke uitwerking deden."

In 1889 besloot de Amsterdamse diaconie tot sloop van het weeshuis en nieuwbouw elders in de stad, waarna het orgel aan zijn zwerftocht begon die in de kerstnacht van 1979 in Harich eindigde in een dramatische vuurzee.

(Met dank aan Peter Dillingh die de omzwervingen van het orgel in 2013 beschreef in het Amsterdamse blad 'Kerk in de Stad'. Op zijn beurt was Dillingh door wijlen Jan Jongepier, organist van de Jacobijnerkerk in Leeuwarden en groot orgelkenner, gewezen op de link tussen de Funenkerk en Harich)

Hans Willems is hoofdredacteur van Alde Fryske Tsjerken

TRUDI BRINK

Vergane glorie? Over eeuwige waarden en vergankelijkheid



De Oldehovetoren in Leeuwarden, met zicht op de ingemetselde grafzerk (gedeeltelijk verscholen achter de boom) De foto's bij dit artikel zijn van de auteur, tenzij anders vermeld

Sinds een jaar of tien zijn Friese grafzerken uit de periode 1530 – 1640 mijn onderwerp van onderzoek. Daarbij richt ik me vooral op de grafstenen waarop een signatuur van de beeldhouwer zichtbaar is. Soms stuit ik tijdens mijn tochten door Friesland op objecten die, vanwege het ontbreken van die signatuur, niet tot mijn onderzoeksmateriaal behoren maar reuze interessant zijn. Eén van die grafstenen is de zerk voor Pieter van Dekema (d. 1568) en Catharina van Loo (d. 1581), ingemetseld in de zuidelijke buitenmuur van de Oldehovetoren in Leeuwarden.¹ Deze grafzerk, waarop het echtpaar zowel in beeld als tekst gerepresenteerd en gememoreerd wordt, was bedoeld om de levenden te inspireren tot een deugdzaam leven. Dit artikel beschrijft de middelen die hiertoe werden aangewend.² Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de huidige conditie van de zerk.

BESCHRIJVING VAN DE GRAFSTEEN

De grafzerk wordt voor een groot gedeelte in beslag genomen door de portretten van Pieter en Catharina, schijnbaar staande op het deksel van een sarcofaag



Grafzerk voor Pieter van Dekema en Catharina van Loo. Fotobewerking Remy Steller

waarin zich menselijke resten bevinden. Beiden zijn afgebeeld in de hoedanigheid van het aardse leven. Onbekend is of de portretten daadwerkelijk gelijkenis vertoonden. De man bevindt zich, vanuit de positie van het echtpaar bezien rechts en neemt daarmee de ereplaats in. De bovenlichamen van de echtelieden wenden zich iets naar elkaar toe, wat een zekere affectie tot elkaar suggereert. De handen van beide personen tonen de traditionele gebedshouding en impliceren daarmee vroomheid. Pieter is als ridder afgebeeld: in harnas,

zijn helm en handschoenen aan zijn voeten; een *braguette*, een kap die de schaamstreek bedekt, vestigt de aandacht op zijn geslachtsdeel en viriliteit. Catharina draagt een lange jurk met hoge kraag en pofmouwen en een kapje om haar hoofd. De elegante maar sobere stijl is kenmerkend voor de Spaanse mode uit die tijd. De afbeelding van de overledenen – ten voeten uit, gelovig, levend, als ridder en goed geklede vrouw – is indrukwekkend en benadrukt de maatschappelijke positie van het echtpaar tijdens hun aardse bestaan. De portretten van man en vrouw vormen een eenheid.

Om de gebedsportretten heen bevinden zich wapenschilden. Boven de hoofden van het echtpaar zien we de twee persoonlijke wapens van Pieter en Catharina samengebracht onder één helm. Het dekkleed, van oorsprong een aan de helm bevestigd kleedje ter bescherming van de nek, is geworden tot een samenspel van gestileerde bladvormen aan weerszijden van de helm. Het helmteken daarbovenop toont een leeuw, zoals gebruikelijk bij de Van Dekema's.³ Het wapen van Pieter is gedeeld: we zien links (I) de Friese adelaar en rechts (II) twee lelies boven elkaar. Het wapenschild van Catharina, ruitvormig zoals in Friesland gebruikelijk bij een vrouw, toont twee omgekeerde schuingekruiste zwaarden, in elke hoek vergezeld van een klaverblad. De persoonlijke wapens van de echtelieden worden aan de onderkant door linten, in een zogenaamde liefdesknoop, met elkaar verbonden. Aan de linkerzijde van de zerk zien we de kwartierwapens van de overgrootouders van Pieter, hun geslachtsnamen eronder: Dekema-Albada, Hottinga-Sjaerda, Camstra-Tzigera, Hoxwier-Hermana. Evenzo treffen we rechts de kwartieren van de overgrootouders van Catharina: Loo-Eemskerck, Zwinters-Diemen, Cranenbroeck-Voorhout, Amerongen-Persijn. De heraldiek brengt niet alleen de afstamming van man en vrouw in beeld, maar geeft ook hun sociale status weer; een status waarop de nakomelingen van het echtpaar weer konden voortborduren.

Langs de randen van de grafzerk, behalve aan de onderzijde, is een inscriptie aanwezig. In het Nederlands, in Romeinse kapitalen, lezen we (de afkortingen uitgeschreven): 'Anno 1568, den 17 augusti, sterf den eedele, eerentvesten ende gestrengen heer Pieter van Dekema, ridder ende raed [der] keizerlijke en coninklijke majesteit in Friesland. Anno 1581, den 4 novembr, sterf de vrou Catherina van Loo, weduwe van Dekema'. In Friesland was het gebruikelijk dat zich, net als bij deze zerk, in het randschrift de feitelijke informatie bevond: naam van de overledene(n), datum van overlijden, titels, familie- en huwelijksbetrekkingen (en soms leeftijd). Op de zerk was nog een inscriptie aanwezig, namelijk in de *cartouche* (een gedecoreerd vlak) onder de sarcofaag, waarover straks meer. De banddecoratie van de *cartouche* omsluit, zowel links als rechts, een naakt jongetje (*putto*) met een opgerichte, vlamme fakkel in de hand.

De grafzerk meet 323 x 201 cm en is vervaardigd uit grijze kalksteen, gewonnen in de omgeving van

Namen. Deze steen wordt dan ook wel Namense steen of Maaskalksteen (*Pierre de Meuse*) genoemd. De witte vlekken, vooral halverwege de steen zichtbaar, worden veroorzaakt door de aanwezigheid van fossiele korallen.⁴ In de loop van de tijd is de kalksteen over het gehele steenoppervlak gedeeltelijk opgelost, waardoor scherpe contouren en gelaatstreken zijn vervaagd. Sommige gedeelten van de steen tonen ernstiger verwerking. Zo zijn er in de onderste helft vochtplekken te zien, waarop aan de linkerkant van de steen korstmossen groeien. Het op schilferige wijze afbrokkelen van het steenoppervlak in het middengedeelte, kan te wijten zijn aan vorst. Ten slotte zijn er meerdere rechte barsten te zien ('steken') die de grafzerk doorklieven.



Het afschilferende oppervlak van de grafzerk (linksonder een korstmos) en twee 'steken'

Waarschijnlijk werd de grafsteen vervaardigd rond 1570, enkele jaren na het overlijden van Pieter. Het graf voor het echtpaar bevond zich in de Sint Vituskerk, de kerk die in 1576 instortte. De geschiedschrijver Aernout van Buchel (1565-1641, ook bekend als Buchelius), beschreef wat hij in het tweede decennium van de zeventiende eeuw op deze plek aantrof (vertaald): 'Van de grote kerk die kortgeleden [in 1576] ingestort is, is alleen de toren (Oldehove) overeind gebleven en een deel van de muren van het koor. Het hele dak, de pilaren en andere gedeelten zijn totaal verdwenen. Alleen het kale grondvlak van de kerk en het kerkhof is nog overgebleven, een grote ruimte, bedekt met een groot aantal grafzerken'.⁵ Eén van die zerken, zo blijkt uit het vervolg, was de grafsteen voor Pieter van Dekema en Catharina van Loo. Een plattegrond van Leeuwarden uit 1603 toont wat Buchelius ongeveer gezien moet hebben. Een kleine 250 jaar later, in 1860, troffen werklieden de steen aan in de grond, eveneens op de plaats waar de Sint Vituskerk ooit stond. De zerk werd in 1863 ingemetseld in de Oldehovetoren, alwaar deze zich nog steeds bevindt.⁶ De geschiedenis van de zerk maakt duidelijk dat de steen op hooguit de eerste 10 jaren van



Plattegrond van Leeuwarden door Johan Sems uit 1603. Kaartenkabinet Tresoar



Uitsnede uit bovenstaande afbeelding: de resten van de Sint Vituskerk ten tijde van Buchelius

zijn bestaan na, ofwel bovengronds ofwel ondergronds onderhevig is geweest aan weersinvloeden. Dit verklaart de slechte staat van het object.

DE OVERLEDENEN

Pieter van Dekema was de oudste zoon van Hette van Dekema en Reynsck van Camstra.⁷ Hij werd omstreeks 1513 in Leeuwarden geboren. Toen hij tien jaar oud was, overleed zijn vader. Op 14 juni 1529 werd Pieter als

Petrus Hectoris Decinna ingeschreven aan de universiteit van Leuven.⁸ Hij studeerde er rechten en promoveerde daar eveneens. In 1537 trad Pieter aan als grietman van Baarderadeel en in 1538 volgde zijn benoeming tot Raadsheer in het Friese Hof.⁹ In 1538 of 1539 huwde hij Catharina van Loo, geboren in 1522 in Den Haag, dochter van Gerrit van Loo en Margaretha van Beest van Eemskerck. De vader van Catharina was vanaf 1530 in Friesland werkzaam en werd in 1533 beëdigd als Rentmeester-Generaal, in dienst van de rooms-katholieke keizer Karel V. In die hoedanigheid was hij na de stadhouder de machtigste man in de provincie. Catharina en Pieter kregen zestien kinderen, van wie zes zonen de volwassen leeftijd bereikten. Toen de moeder van Pieter in 1549 overleed, erfde hij zowel haar huis te Jelsum, de Camstra state die daarna Dekema state werd, als haar huis in Leeuwarden waar Pieter op dat moment met zijn echtgenote woonde.¹⁰

Op 5 januari 1546 werd Pieter, samen met drie andere Friese edelen, door keizer Karel V in Utrecht tot ridder geslagen. Dit verklaart de toevoeging 'ridder ... [der] keizerlijke ... majesteit' in de randinscriptie. Bij deze gelegenheid werd Jean de Ligne overigens benoemd tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Hij was de

man die vanaf 1549, als stadhouder Aremberg, namens Karel V orde op zaken moest stellen in de noordelijke provincies. Hoewel de Friese Staten al vanaf 1524 het landsheerlijke gezag van keizer Karel V erkenden, kon de provincie immers wat bestuur en rechtspraak betreft, redelijk haar eigen gang gaan. Dit werd in de loop van de zestiende eeuw door het Habsburgse regime in toeneemende mate als problematisch beschouwd.¹¹

De contacten die Pieter in Utrecht opdeed, legden hem geen windeieren. Deze leidden, op 24 juli 1551, tot de oprichting van de ‘DCF-veencompagnie’, genoemd naar de drie stichters: Pieter van Dekema, Johannes van Cuyck Anthoniszoon en Floris Foeyt – de laatste twee uit Utrecht.¹² De werkzaamheden van de compagnie bestonden uit het opkopen van veenlanden, het aanleggen van waterwegverbindingen (vanuit Friesland naar Utrecht en Holland), het ontginnen van de veengebieden en het afvoeren en verkopen van turf. Behalve Pieter van Dekema speelde ook de eerder genoemde stadhouder Aremberg een belangrijke rol bij de vervening van Friesland. De levensloop en contacten van Pieter in ogenschouw genomen, wekt het geen verbazing dat de man loyaal bleef aan het Spaanse bewind en de rooms-katholieke kerk. Toen Pieter op 17 augustus 1568 stierf, was het ook in het noordelijk gelegen Friesland onrustig door politieke spanningen en de opkomst van protestantse denkbeelden. Menig edele koos in de aanloop naar 1580 toe – het jaar waarin Friesland officieel brak met de Spaanse koning en het rooms-katholieke geloof werd verboden – voor de nieuwe denkbeelden, maar Pieter en Catharina dus niet.

DE SARCOFAAG

Een zeer bijzonder element in de voorstelling op de zerk is de sarcofaag waar het echtpaar bovenop lijkt te staan. Dat het hier een sarcofaag betreft is goed te zien aan de vorm, het deksel en aan de leeuwenklauwen waarop de kist rust. Opmerkelijk is het inkijsje dat de bezoeker wordt gegund via de lange zijde, voorgesteld als een doorzichtig vlak. We zien een menselijk lichaam in verregaande staat van ontbinding, liggend op een rieten dodenmat. Rond de benen zijn nog resten van een lijkwade aanwezig.¹³ Ook op andere Friese grafzerken zien we sarcofagen, alleen dan als vorm waarin zich een inscriptie bevindt, als voorloper op de *cartouche* zoals die onderin de zerk van Pieter en Catharina aanwezig is. Zo bevindt zich in de Martinikerk te Franeker de grafzerk voor de grootouders van Pieter van Dekema: Juw van Dekema (d. 1523) en Catharina van Hottinga (d. 1539).¹⁴ Het tekstvak onderin rust op leeuwenklauwen en de inscriptie erin benadrukt, net als de sarcofaagvorm, de sterfelijkheid van de mens (vertaald): ‘Wees gedachtig aan mijn oordeel, want ook dat van jou zal zo zijn: gisteren ik, vandaag jij’.¹⁵

Net als deze inscriptie benadrukt ook de afbeelding in de sarcofaag het verval van het menselijk lichaam: vlees en spierweefsel zijn grotendeels verteerd, de ziel heeft het lichaam allang verlaten. De voorstelling heeft



Grafzerk voor Juw van Dekema en Catharina van Hottinga, Martinikerk Franeker. Foto Chris Booms RCE



Detail van de grafzerk: sarcofaag met menselijke resten. Foto Chris Booms RCE



Detail van linker afbeelding



Graftombe voor Reinoud III van Brederode en Philippote van der Marck, Grote Kerk Vianen



Menselijk lichaam op de onderste verdieping van de dubbeldekerstombe



Kopse kant van de tombe met engelen en opgerichte fakkel

vooral een symbolische betekenis, want was de bedoeling letterlijk geweest, als beeld van het echtpaar in staat van ontbinding, dan hadden we zowel de resten van Pieter als Catharina weergegeven gezien. Een dergelijke iconografie treffen we ook in de tombe voor Reinoud III van Brederode (d. 1556) en Philippote van der Marck (d. 1537) in de Grote Kerk van Vianen.¹⁶ Op de bovenste etage liggen beide echtelieden, terwijl zich onderin de tombe slechts één menselijk lichaam bevindt, liggend op een rieten mat en net als in Leeuwarden in verregaande staat van ontbinding. Ook hier verwijst de voorstelling dus op symbolische wijze naar de vergankelijkheid van het menselijk lichaam.¹⁷ De brandende fakkel – die in Vianen door engelen, maar op de grafzerk door putti omhoog worden gehouden – symboliseren het leven en wijzen vooruit naar de wederopstanding; dit in tegenstelling tot fakkel die naar beneden gericht en gedoofd zijn. Zo wordt in het onderste gedeelte van de grafzerk het christelijke geloof in de herrijzenis van het lichaam (en de hereniging van ziel met lichaam) in beeld gebracht. De gebedshoudingen van Pieter en Catharina benadrukken dit geloof.

DE INSCRIPTIE IN DE CARTOUCHE

In de *cartouche* onder de sarcofaag bevond zich een inscriptie waar nu niets meer van terug te vinden is. Gelukkig werd deze door Buchelius opgeschreven, maar ook door Heerke Wenning rond 1860.¹⁸ Uit de kleine verschillen tussen beide opgetekende versies zou opgemaakt kunnen worden dat Wenning de tekst onafhankelijk van Buchelius opschreef, waarbij dan de conclusie getrokken kan worden dat rond 1860 de inscriptie nog te ontcijferen was.

De tekst, opgesteld in het Latijn, bestond uit strofes van steeds twee regels, zogenaamde *disticha*. Vertaald luidt de inscriptie: 'Hier rust jij, Pieter, sieraad van Astraea, roem van het geslacht Dekema, licht en steunpilaar van jouw vaderland. Niet dat je ridder was, niet dat je een belangrijk lid van het Hof was, was van belang, maar je karakter en je verdiensten' [Astraea is een Griekse godin en een personificatie van rechtvaardigheid].¹⁹ Op zestiende-eeuwse, Friese grafzerken komen dergelijke Latijnse gedichten, opgebouwd uit *disticha*, opvallend vaak voor.²⁰ De versregels rijmen niet op elkaar, maar zijn opgebouwd volgens een bepaald metrum, net zoals de klassieke verzen in het Grieks of Latijn.

Bij het vers voor Pieter van Dekema ligt inhoudelijk, zoals in de meeste Friese grafgedichten, de nadruk op de lofprijzing van de overleden persoon. Door de tekst wordt het leven van de gestorvene boven de eindigheid van het aardse bestaan uitgetild om te fungeren als *exemplum virtutis*: een voorbeeld voor de levenden. Dat juist in Friesland veel van dergelijke lofdichten voorkomen, komt waarschijnlijk door het feit dat de Friezen relatief hoog opgeleid waren. Veel Friese jongemannen studeerden rechten aan de universiteiten van Leuven, Keulen, Orléans, Salamanca of in Italië. Tijdens hun studie in het buitenland werden de jongelingen geschoold volgens humanistische principes. Zij lazen de oorspronkelijke werken van de klassieke schrijvers en namen hun opgedane kennis mee terug naar Friesland. Met een vers in het Latijn, op de klassieke gestoeld, profileerde Pieter van Dekema zich dus als geleerde en als Fries.

CONCLUSIE

Op de grafzerk van Pieter van Dekema en Catharina van Loo wordt het echtpaar gerepresenteerd en gemeeneerd. Zo accentueren de inscripties de verdiensten van de man en vrouw op aarde, terwijl in de heraldiek vooral de afkomst en status van het echtpaar worden benadrukt. Aan het christelijke geloof wordt vormgegeven door de gebedsportretten, de sarcofaag met menselijke resten en de brandende fakkels. De kostbare grafsteen was niet alleen bedoeld om op imponerende wijze het graf van Pieter en Catharina in de Sint Vituskkerk af te dekken. Tot in eeuwigheid konden beeld en tekst de levende toeschouwers inspireren tot het nastreven van deugden als: geloof, rechtvaardigheid, trouw aan familie en Friesland (vaderland), toewijding aan elkaar. Hoe anders verging het de grafzerk: verstopt onder de grond, verstoken van de beschutting van een kerkgebouw, blootgesteld aan weer en wind. De grafsteen toont, met de transparante sarcofaag, niet alleen een unieke voorstelling waarin de teloorgang van het materiële centraal staat, maar is zelf verworden tot een toonbeeld van vergankelijkheid.

Trudi Brink studeerde kunstgeschiedenis, was werkzaam in het MeMO-project en doet onderzoek naar Friese, gesigeneerde grafzerken (1530 – 1640).

Noten

- MeMO Id 266. Op de website van het Medieval Memoria Online-project bevindt zich een database, waarin alle Nederlandse objecten van voor 1580, die een functie hadden in de dodengedachtenis zijn beschreven. De in dit artikel genoemde Id-nummers verwijzen naar deze database. Zie: <<https://memo.sites.uu.nl/nl/>> [bezocht op 11 september 2022]
- Ik dank dr. Sophie Oosterwijk en de redactie van het tijdschrift *Alde Fryske Tsjerken* voor het becommentariëren van de concepttekst voor dit artikel.
- In tegenstelling tot bij zijn vader Hette van Dekema (MeMO Id 225) en zijn grootvader Juw van Dekema (MeMO Id 159), is de leeuw in het helmteken op de zerk van Pieter aanzienlijk in plaats van uitkomend. Zie ook: <https://www.redmeralma.nl/wapens.htm#D> [bezocht op 11 september 2022]
- Met dank aan prof. dr. Roland Dreesen (Universiteit Gent)
- A. Buchelius, *Monumenta quaedam sepulchralia et publica (1610-1620)*; fol. 8v. <https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven/zoek?mivast=39&mizig=210&miaadt=39&miaet=1&micode=Hss_Van_Buchel_Monumenta&minr=38782702&miqu=1532441774&miview=inv2&milang=nl> [venster 14, bezocht op 9 september 2022]. In *Templo Magno, ante paucos annos ruinis oppresso, cuius nihil restat praeter turrim et murorum in circuitu templi partem, omni tecto, columnis alioque ornatu omnino sublato, ita ut nuda templi ac coemiterii superficies tantum supersit, spatiosa satis et lapidibus sarcophagis magno numero occupata*
- Yme Kuiper & Sjoerd Cuperus, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed*, Gorredijk 2020, 70
- MeMO Id 225
- Samme Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650*, Leeuwarden, 1996. Pieter is nr. 10711 in Zijlstra, voor internet bewerkt door M.H.H. Engels: <<http://www.mpaginae.nl/At/FrieseStud-Start.htm>> [bezocht op 9 september 2022]
- Kuiper & Cuperus, 59-72
- G. Verhoeven en J.A. Mol, *Friese testamenten tot 1550*, Leeuwarden 1994, 399-402
- J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 14-42
- W. Visscher, *Verveningen en verveners in Friesland*, Leeuwarden 2015
- Bijna letterlijk wordt hier de oorsprong van het woord 'sarcofaag' in beeld gebracht: het Griekse *sarkophagus*, wat 'vlees-etend' betekent, refererend aan een speciale steensoort waaruit kisten werden vervaardigd waarin lichamen binnen veertig dagen verteerden. In de loop der tijd werd met het woord sarcofaag een stenen doods-kist aangeduid.
- MeMO Id 159. Deze zerk werd gemaakt door de beeldhouwer Benedictus Gerbrandts in 1542
- Memento iudicii mei. Sic enim erit et tuum. Mihi heri tibi hodie. Ecclesiastici [het apocriefe Bijbelboek De Wijsheid van Jezus Sirach] 38
- MeMO Id 2251
- Een belangrijk verschil met de voorstelling op de grafzerk is wel dat Reinoud en Philippote erboven zijn geportretteerd als zojuist overleden personen, gehuld in lijkwades, terwijl Pieter en Catharina als levende personen in beeld worden gebracht. Zie voor een verklaring van de iconografie van de tombe: Trudi Brink, 'Lang leve de dood, lang leve het leven; Over de dodengedachtenis in de Van Brederodekapel te Vianen' in: Peter Bitter, Koen Goudriaan en Viera Bonenkampová (red.), *Graven spreken*, Hilversum 2013, 137-151
- Heerke Wenning maakte ook een tekening van de zerk. Kuiper & Cuperus, 70
- Hic decus Astreae, Decamaniae gloria stirpis, / Petre, iaces patriae lux columenque tuae. / Nil quod eques, magni quod eras pars magna senatus, / profuit, at virtus et benefacta iuvant.
- Koen Goudriaan, 'MeMO and its treasure of Neo-Latin poetry', *Medieval Memoria Research Newsletter* 21 (MMR, 2020), 30-38; <<https://mmr.sites.uu.nl/wp-content/uploads/sites/227/2020/11/MMR-021.pdf>> [bezocht op 15 December 2021].



BACH!

Cello: Judith Oost
Orgel: Simon Bouma

BACH!

DOOR SIMON BOUMA (ORGANIST) EN
JUDITH OOST (CELLISTE).

Voor liefhebbers van onze orgels én van Bach hebben we dit voorjaar een prachtig concert op het programma dat in drie van onze kerken wordt opgevoerd. BACH! is een ontmoeting tussen twee instrumenten waarvoor Bach's composities van onschatbare waarde zijn: de cello en het orgel.

De beide instrumenten gaan in het concert met elkaar in dialoog en vertellen samen een muzikaal verhaal, waarin wereldlijke en geestelijke werken van Johann Sebastian Bach naast elkaar klinken. Er worden orgelkorallen gespeeld in bewerking voor cello en orgel, delen uit de sonates voor gamba en klavichord, delen uit de solosuites voor cello en preludes en fuga's voor orgel solo, waaronder de indrukwekkende prelude en fuga in Es groot uit de 'Duitse Orgelmis' van Bach.

Het verhaal dat vanuit deze werken ontstaat, laat de mens horen in al zijn kwetsbaarheid met de, voor iedere luisteraar herkenbare, vragende en gemoedstoestanden en het zoeken naar licht in het alledaagse aardse bestaan. Daartegenover staan grote, nauwelijks te bevatten begrippen, zoals de dood, de eeuwigheid en de heilige

UITGELICHT

Er zijn weer volop activiteiten in onze kerken, zoals concerten, exposities en lezingen. Een overzicht hiervan treft u aan in de losse UIT-agenda bij dit blad. Op deze pagina een selectie uit het culturele aanbod. Kijk altijd voor de meest actuele informatie op onze website www.aldefrysketsjerk.nl onder 'Activiteiten'.

Graag nodigen we u van harte uit om onze kerken én al het moois dat zich er afspeelt, te bezoeken.

drie-eenheid. Bach wist ze in zijn orgelcomposities te verklanken en dichterbij ons voorstellingsvermogen te brengen.

'BACH!' is vanuit nieuwsgierigheid ontstaan. Organist Simon Bouma en celliste/theatermaakster Judith Oost zien er naar uit om de ontdekkingen die zij deden, met de luisteraars te delen!

Het duo werkt sinds 2018 samen en heeft als doel om de zeldzame combinatie van cello en orgel onder de aandacht te brengen. Het orgel, met zijn grote rijkdom aan klankkleuren, biedt in samenklank met de cello als vertellende melodie-instrument, oneindig veel mogelijkheden om ontroerende en fantasievolle muzikale verhalen te laten ontstaan!

De data van de concerten zijn de volgende:

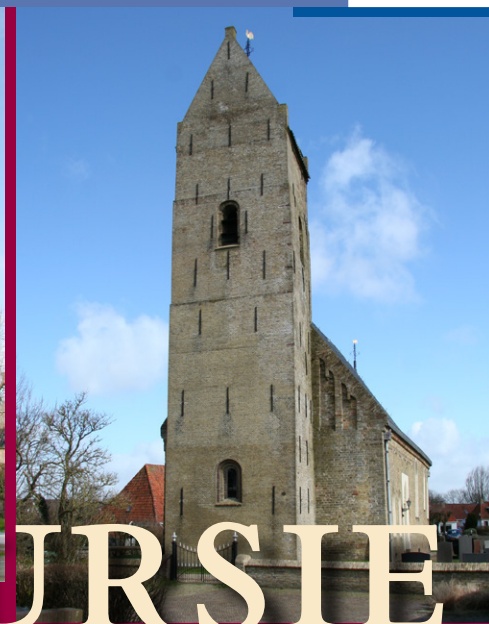
Vrijdagmiddag 3 februari om 16.30 uur ter ere van de feestelijke heringebruikname van het pas gerestaureerde orgel in de kerk van Baaium.

Zondagmiddag 19 maart om 16.00 uur in de Sint Margareta-kerk te Boksum.

Zondagmiddag 4 juni om 16.00 uur in de Johanneskerk in Britsum.

U bent van harte welkom!
Gratis entree / vrijwillige bijdrage.

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN



KERKEN EXCURSIE

Cornwerd

Wons

Schraard

op zaterdag

4

maart 2023

van

11.30 tot 17.00 uur

doorlopend

rondleidingen

in de kerken

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl